

Person- historisk tidskrift

Utgiven av
Personhistoriska Samfundet

1981 Årgång 77 · Häfte 2–3

Personhistorisk tidskrift

utges av Personhistoriska Samfundet genom dess sekreterare redaktören, docent Göran Nilzén, Svenskt biografiskt lexikon, Box 34106, 100 26 Stockholm. Medlemsavgiften i samfundet är kr. 50:– per år+porto och betalas via inbetalningskort vilket kommer medlemmarna tillhanda i och med utsändandet av årgångens första häfte.

Redaktionsutskott: Huvudredaktör Birgitta Lager-Kromnow (samfundets ordf.), professor Herman Schück och sekreteraren.

Innehåll

- 41 Redaktör *Ulf Brandell*, Djursholm: Bertil Broomé in memoriam
- 46 Professor *Bertil Broomé*, Stockholm: Bunnström. Studier i en liten
bys historia
- 64 Docent *Ulf Beijbom*, Växjö: Vilhelm Berger, en skildrare av emi-
granternas hundår
- 82 Fil. dr *Axel Norberg*, Bromma: En bondeledares fall. Johan Pehrs-
son i Stora Tuna vid 1755–56 års riksdag
- 97 Fil. dr *Nils Sylvan*, Stockholm: Måns Arvidsson Brandsköld och
"excessen" i Korpo ström 1656
- 113 Fil. lic *Nils Palmborg*, Lund: Några otryckta Tegnérbrev i Mar-
grethelundarkivet

styrkts av sin historielärare, lektor Gustaf Jacobson som omfattade honom med stort intresse. Sin fil. kand.-tentamen i historia avlade Broomé för Sven Tunberg, men hans huvudlärare blev snart Nils Ahnlund. Det kan nämnas att professorn i statskunskap, Herbert Tingsten, efter sin avgång skulle förklara att Broomés tentamen för fil. kand. var den bästa han hade haft. Det tredje ämnet var nordiska språk.

Med sin sprudlande personlighet, sin kvickhet och vänsällhet gjorde sig Broomé snabbt gällande inom den akademiska kamratkretsen; han var en drivande kraft vid bildandet av Historiska föreningen vid Stockholms högskola, alltjämt en vital samslutning. Av kamraterna från historiestudierna skulle några förbli nära vänner, bland dessa rektorn för Socialhögskolan i Stockholm, Gunnar Hellström, radiochefen Otto Nordenskiöld, studierektorn vid TBV Per Sandberg, riksbibliotekarien Uno Wilers samt författaren till denna artikel.

Efter sin fil. kand. 1936 ägnade sig Broomé vid sidan av fortsatta studier åt yrkesarbete, först (1937–1939) som ansvarig för avdelningen historia vid Bonniers konversationslexikons redaktion, en arbetsplats som för övrigt under 1930- och 1940-talen beredde sysselsättning åt ett flertal historiker från Stockholms högskola. 1939 blev Broomé tjänsteman vid Stockholms stadsarkiv där han fick Bertil Boëthius som chef. Det kan nog sägas att det var av Boëthius som Broomé lärde sig att bli arkivarie; Boëthius skulle i fortsättningen framstå som ett mönster.

År 1944 övergick Broomé till Krigsarkivet där han 1950 blev arkivarie, 1952 förste arkivarie för att sedan under 20 år eller 1959–1979 som krigsarkivarie vara dess chef. Företrädaren, den energiske Birger Steckzén hade varit angelägen om att få Broomé till efterträdare; som krigsarkivarie stod emellertid Broomé markerat fri gentemot Steckzén.

Även om det med fog har sagts att Steckzén var den som hade satt Krigsarkivet ”på

kartan” bl.a. genom tillkomsten av den ståtliga arkivbyggnaden gjorde Broomé en viktig insats genom att hävda Krigsarkivets roll inom den militära administrationen. Man började inom de vitt spridda institutioner som sorterar under Försvarsdepartementet alltmer på allvar räkna med Krigsarkivet.

Broomé såg till att gamla utevarande arkiv inte stannade kvar på ursprungsplatserna utan levererades till Krigsarkivet. Han inspekterade personligen varje förband för att underrätta sig om vederbörande arkivs tillstånd; senare övertogs inspektionsverksamheten av andra arkivtjänstemän.

Broomé medverkade vidare vid utformningen av 1961 års arkivstadga som tillförsäkrade Krigsarkivet en starkare ställning än tidigare. Det var också Broomés idé att det senare utfärdades en särskild arkivinstruktion för försvarets myndigheter.

Inom Krigsarkivet verkade Broomé för en mera effektiv och långsiktig planering. Han rationaliserade arbetet med gallringar och arkivförteckningar. Ett framsynt initiativ tog han då han i slutet av 1950-talet inledde vad som snarast kan betecknas som en kampanj för att bevara och eventuellt till Krigsarkivet förvärva privata arkiv med militär anknytning. För sina planer redogjorde Broomé i Personhistorisk Tidskrift 1958; ett utförligt citat kan vara motiverat, inte minst med tanke på att åtskilliga formuleringar är karaktäristiska för upphovsmannens personliga läggning.

”Intresset för att tillvarata de privata arkiven har också stimulerats av medvetandet om att i vår sociala brytningstid snart sagt dagligen stora värden i fråga om enskilt arkivmaterial går till spillo. För Krigsarkivets vidkommande har uppgiften närmast fixerats som ett försök att inventera i privat ägo befintliga papper efter svenska militärer.

Den förelagda uppgiften kräver takt, psykologiskt handlag och tålmod ... Som alltid när man ger sig in på privatlivets område gäller det att övervinna ett visst psykolo-

Bertil Broomé in memoriam

Av Ulf Brandell

Personhistoriska samfundets sekreterare 1951–1963 och dess ordförande 1971–1977 f. d. krigsarkivarien professor Bertil Broomé avled i Stockholm (Kungsholmen) 28 november 1980. Han var född där (Oscar) 23 juni 1913, son till brandinspektör Gösta Broomé och Kerstin Vult von Steijern. Gift 1947 (Stora Tuna) med Ulla Häger, dotter till överste Olof Häger och Bojan Hansson.

Släkten Broomé kommer från Skåne men har brittiskt ursprung. Efter ett forskningsarbete som enligt förordet hade inletts "för ett halvt århundrade sedan" publicerade Bertil Broomé kort före sin bortgång en genealogisk redogörelse för släkten Broomé, utgiven i häftena 1–2 av Personhistorisk tidskrift årg. 76 (1980). Redogörelsen "kan tjäna som mönster för hur en sådan genealogi med släkttabeller bör göras" (Åke Kromnow).

Bertil Broomés rika och mångsidiga begåvning speglades klart i hans studentbetyg från Östra real 1931, det uppvisar 12 A! Gymnastik var enda ämnet där betyget var lägre än AB. Självklart erhöil han den plakett som på den tiden i Östra real tilldelades årets bästa student; det kan nämnas att också de bägge bröderna, generaldirektören Allan Broomé (1907–1977) och civilingenjören Percy Broomé (f. 1908) erhöil samma utmärkelse.

Sin barndoms och skoltids somrar tillbringade Bertil Broomé i den då välkända badorten Källvik i Tjusts skärgård. Där – liksom i Stockholmstrakten – odlade han ett specialintresse som han skulle ägna sig

Bertil Broomé
1913–1980

åt så ofta tillfälle erbjöds: botanik. Intresset delades av skolkamraten, senare professorn Carl Ludvig Kiellander, livet igenom en nära vän; en syster till honom skulle bli Allan Broomés maka. En vägvisare vid uppspårandet av rariteter inom Tjustfloran var konstnären och amatörbotanisten Gottfrid Kallstenius, också trogen gäst i Källvik. Tidigt började Bertil Broomé lägga upp ett småningom mycket förnämligt herbarium som är bevarat.

Redan under skoltiden torde det ha stått klart för Broomé att han ville ägna sig åt att studera historia; i denna föresats hade han

giskt motstånd, vilket naturligtvis är särskilt starkt ju närmare vår egen tid man kommer ... Här kan man med all säkerhet med ett lämpligt tillvägagångssätt komma betydligt längre än som hittills varit möjligt.

En stor roll spelar en mycket vanlig likgiltighet för och okunnighet om allt vad gamla papper heter. Det är säkerligen dessa egenskaper som framför allt föranlett så många tillfrågade att ej besvara Krigsarkivets framställningar ... I många av dessa fall är det säkerligen möjligt att genom upprepade hänvänelser och övertalningar och överhuvudtaget en organiserad upplysningsverksamhet nå fram till önskvärda resultat''.

Detta inskräpande av värdet att bevara skenbart triviala men kulturhistoriskt värdefulla brev och andra arkivalier i privatpersoners ägo, företags- och föreningsarkiv etc. var något som Broomé ofta skulle återkomma till, för sista gången kanske i sitt anförande som hedersgäst vid Murmestars Embetets middag 8 juni 1980 (tryckt i dess matrikel för 1980, utg. 1981). Och det var detta livsintresse som låg bakom Broomés magnum opus om handskriftssamlarna, varom mera längre fram.

Ett tecken på den uppskattning som Broomé rönt inom Krigsarkivet var den festskrift som under titeln Meddelanden från Kungl. Krigsarkivet VI utgavs till hans 60-årsdag med uppsatser av närstående forskare. Vid Broomés avgång som krigsarkivarie 30 juni 1979 förklarade överbefälhavaren, general Ljung, att en ''enhällig försvarsledning'' till regeringen framfört önskemålet att Broomé skulle föräras professors namn, vilket också skedde den 15 november.

Broomés första större tryckta arbete var doktorsavhandlingen Nils Stiernsköld (1950). Som riksråd, ståthållare och krigare var denne en betrodd man hos Gustav II Adolf, men inte någon av sin samtids centrala gestalter. Själv hade Broomé hellre velat ge sig i kast med någon intressantare person, t. ex. Erik Sparre, och efter dispu-

tationen erkände Nils Ahnlund öppet att en forskare av Broomés format hade förtjänat ett sin kapacitet mera värdigt avhandlingsämne än den av Ahnlund utvalde Stiernsköld.

I avhandlingen visade Broomé lejonklon som historiker och arkivman: ''Man kan inte annat än imponeras av den energi och uthållighet, det arkivaliska spårsinne och den metodiska säkerhet, som har gjort det möjligt för författaren att från en mängd fyndorter föra samman ett så rikt material ... Samma säkra handlag utmärker även författarens källkritiska behandling av det rika och brokiga stoffet'' (Förste opponenter Folke Lindberg i PHT 1950). Andra opponenter, fil. mag. Bengt Gawell, påpekade (i HT 1952) att bortsett från Stiernsköld var avhandlingen ''en rik fyndplats för personhistorisk forskning. Förbi passera ståthållare, hövitsmän och krigare, fogdar, häradshövdingar, lagläsare och andra ämbetsmän, och författarens spårsinne har i många fall gjort det möjligt för honom att i förbifarten ge utomordentligt värdefulla upplysningar om dem''. Av stort intresse var vidare den sakkunniga skildringen av den samtida förvaltningen, t. ex. den för det tidiga landshövdingedömet utmärkande föreningen av civila och militära befogenheter.

Avhandlingen medförde docentur och 1950–1959 verkade Broomé som docent vid Stockholms högskola där han bl. a. hade en återkommande föreläsningsserie om det svenska statsskickets utveckling.

Tio år efter doktorsavhandlingen eller 1960 publicerade Broomé Ätten Posses historia 1500–1625 (Ätten Posse. Studier och undersökningar. Del 2). Även i detta arbete gav Broomé i skildringen av Knut Axelsson Posse ''ett grundligt och mycket värdefullt bidrag till det svenska landshövdingeämbetets framväxt'' enligt Gottfrid Carlsson i PHT. Fascinerande fann Carlsson avsnitten om de landsflyktiga Possarna, alltså de som hade tagit ställning för Sigismund. Arbetet hade också mycket att ge för kännedomen om den adliga bildningshistorien ''som

egentligen begynte med reformationen, sedan den kyrkliga karriären upphört att locka unga ädlingar”.

År 1977 kom så vad som kan betecknas som Bertil Broomés livsverk: Handskriftssamlarna och de svenska arkiven 1700–1950 (*Acta Bibliothecæ Regiæ Stockholmensis XXIX*), ett storslaget bidrag till svensk arkiv- och lärdomshistoria vars färdigställande hade sysselsatt författaren under årtionden. ”Ett livs beläsenhet i den arkivhistoriska litteraturen, i gamla bokauktionskataloger, i bokauktionskammarrens arkiv, ja stundom i gamla bouppteckningar och testamenten och småningom även i Waldes välkända register över de enskilda arkiven torde ligga bakom detta värdefulla arbete” (C. O. von Sydow i *Lychnos*).

Man finner här uppgifter om svenska handskriftssamlare med angivande av såväl de förhållanden under vilka deras samlingar förvärvats som de omständigheter under vilka samlingarna skingrats, hela tiden med uppgift om samlingarnas innehåll. Utgivandet av detta verk ledde till Broomés inval i Vitterhetsakademien 1978. Det kan tilläggas att Broomé arbetade med en fortsättning efter redovisningsåret 1950 och att han till ett antal institutioner hade skickat kopior av sina anteckningar.

Vid sin bortgång efterlämnade Broomé det färdiga manuskriptet till Bidrag till Krigskollegiets arkivs historia som publicerades 1981 (Meddelanden från Kungl. Krigsarkivet VIII). Arbetet som redovisar arkivbestånd från 1620-talet till 1865 går i stor utsträckning tillbaka på forskningarna vilka Broomé utförde redan som förste arkivarie på 1950-talet. – En översikt över Bertil Broomés efterlämnade manuskript om byn Bunnström lämnas nedan.

Som framgått av ovanstående var det hela tiden det personliga som stod i förgrunden för Bertil Broomé, praktiskt taget allt han skrev hade biografisk anknytning. Hans produktion i bokform utgjorde då endast en mindre del av hans skriftställarverk-

samhet. Den bibliografi som vännen Uno Willers sammanställde till Broomés 60-årsdag (*Acta Bibliothecæ Regiæ Stockholmensis XVII*) upptar 347 nummer och då ingår inte de talrika osignerade artiklar Broomé gjorde för Bonniers Konversationslexikon.

Under 1940- och 1950-talen skrev han ett hundratal artiklar för uppslagsverket Svenska män och kvinnor, mestadels om militära men också civila ämbetsmän. Broomés språk var kort och koncist, han använde ogärna två ord när det räckte med ett. Artiklarna avslutades gärna med en kärnfullt sammanfattande karaktäristik. Också i Svenskt Biografiskt Lexikon bidrog han med ett stort antal artiklar bland vilka särskilt bör nämnas det fint nyanserade porträttet av en annan personhistoriker, Bengt Hildebrand.

I sin egenskap av andre styresman i Krigsvetenskapsakademien 1973–1979 (ledamot redan 1966) höll Broomé parentationer över avlidna ledamöter. Dessa korta biografier över högre officerare (publicerade i Krigsvetenskapsakademins handlingar) var nästan alltid grundade på noggranna utredningar av Broomé som lade ned ett ofta tidskrävande arbete på att göra föremålen rättvisa.

Som sekreterare i Personhistoriska Samfundet var Bertil Broomé 1951–1963 redaktör för Personhistorisk Tidskrift och visade i denna egenskap stor mångsidighet. Som recensent var han generös samtidigt som hans personhistoriska lärdom kunde göra honom till en farlig kritiker. I recensioner av matriklar, herdaminnen, ättartavlor etc. kunde han – ofta i förbigående – spela ut sitt enorma vetande; korta men uttrycksfulla notiser om individuella öden gav hans bidrag en omisskännlig prägel. Bland artiklar i PHT under Broomés redaktörstid kan särskilt nämnas de fyra långa utdragen ur diplomaten Carl Fleetwoods dagbok som publicerades 1956–1959 med kommentarer av arkivarien Einar Hedin. I sin egenskap av ordförande höll Broomé det stora hög-

tidstalet när Personhistoriska Samfundet 1976 firade sitt hundraårsjubileum (räknat från Svenska autografsällskapets tillkomst).

Redan innan han pensionerades hade Broomé antagit anbudet att från nyåret 1980 vara sekreterare i Konung Gustaf VI Adolfs fond för svensk kultur med tjänsterum på slottet. Med sitt breda humanistiska kunnande, sin personkännedom och sin urskiljningsförmåga var Broomé väl lämpad för denna befattning. Hans verksamhetstid blev kort.

Andra uppdrag där Broomés insikter togs i anspråk var posten som sekreterare 1949–1967 i Kungliga samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, som vice ordförande i Svenska arkivsamfundet 1960–1979, som ledamot av Svenskt biografiskt lexikons nämnd 1977–1980 och i Sjöhistoriska samfundet från 1963 samt av såväl Armé- som Sjöhistoriska museets nämnder. Han blev ledamot av Örlogsmannasällskapet 1969.

Hittills har författaren till denna artikel främst uppehållit sig vid Bertil Broomé i hans egenskap av yrkesman eller innehavare av poster på olika områden. Denna verksamhet var förvisso både omfattande och tungt vägande, präglad av en arbetsamhet som kunde verka rastlös; man tyckte stundom att vännen Bertil borde unnat sig mera vila.

Först och sist var Bertil Broomé en medmänniska. I kretsen av sina många vänner stod han nästan alltid i centrum, inte därför att han ville hävda sig utan därför att han hade så mycket att ge. Hans inställning till omvärlden var positiv – han var i högsta

grad en man av god vilja – men han kunde när han fann det befogat salta sina ord och uttala en bitande sarkasm. Sin stora lärdom bar han med suverän lätthet. Hans personhistoriska kunskap i förening med hans fenomenala minne satte honom i stånd att utan en sekunds tvekan orientera framåt och bakåt i de mest oväntade sammanhang.

Bakom detta enorma kunnande låg ett aldrig sinande människointresse, men ett intresse som aldrig var det minsta burdust eller påträngande. Hos Bertil Broomé förändrades ett levande engagemang för medmänniskor med vänlig försynthet och akt-samhet om andras integritet.

Bland samfund där den allt annat än småvuxne Bertil Broomé spred glädje och delade med sig av sitt vett kan nämnas S.H.T. ("Lill-Berra") och Sällskapet Idun där han sedan 1957 var medlem av nämnden och vid sin bortgång dennas ordförande. Också i dessa kretsar hade Bertil självfallet många nära vänner, här skall endast nämnas professor Olof Byström, en gång arbetskamrat på Bonniers Konversationslexikon.

Slagfärdig och infallsrik, kunnig och kvick är omdömen som ligger nära till hands när det gäller Bertil Broomé. Och det är helt naturligt. Men denne sprudlande sällskapsbroder var samtidigt – utan att det märktes utåt – vek och öm och i grund och botten känslig och lättrörd. Han var vänfast och hans omtänksamhet mot dem som stod honom nära kände inga gränser. Uppslutningen vid hans begravning i Kungsholms kyrka visade att det var många som hade värmts av denna vänskap och ville söka återgälda den.

Bunnström. Studier i en liten bys historia

Av Bertil Broomé

Företal av Ulf Brandell

Från 1955 tillbringade familjen Broomé sina semestrar i byn Bunnström utanför Gränna på en gård tillhörande hemmansägaren Sven Isaksson. Snart kom Bertil Broomé att intressera sig för byns historia i olika avseenden och skulle ägna denna ingående forskningar. På grundval av domböcker, husförhörlängder, bouppteckningar, jordstyckningshandlingar etc. utarbetade Broomé en rad bidrag till Bunnströms historia från äldsta tid till våra dagar. Dessa brukade han skicka som julkänningar till Sven Isaksson. År 1976 var den egentliga kronologiskt uppställda byhistoriken avslutad; därpå följde speciella undersökningar, t. ex. beträffande knektar från Bunnström. Sist skrevs av allt att döma kapitlet Bönder i Bunnström 1540–1650.

Följande artikel består av i Bunnström-materialet ingående avsnitt fram till 1755. Eftersom Broomé vid olika tidpunkter haft olika riktpunkter för sitt arbete har det inte kunnat undvikas att det föreliggande stoffet kan verka något heterogent. Bertil Broomés starka bundenhet till Bunnström och dess historia är städse omisskännlig.

Utan tvivel var det Broomés avsikt att sammanställa de olika avsnitten till en bok. Av brev i samband med julkänningarna framgår att han var väl medveten om att mycket av materialet "måste överarbetas efter en vettig och klarläggande disposition ... Framställningen bör koncentreras kring viktigare ämnen; i de olika avsnitten bör det framtagna materialet systematiskt grupperas".

Allt eftersom arbetet med Bunnströms historia fortskred torde Broomé ha velat betrakta sina undersökningar i ett större perspektiv. Därpå tyder en i hans efterlämnade papper befintlig, något ofullständig anteckning vilken synes ha varit tänkt att ingå i en inledning och lyder: "En intensivstudie av en liten by som Bunnström torde kunna ge bidrag till kännedom om vår inre historia också i ett större sammanhang, t. ex. om befolkningsutveckling, agrarhistoria och folklivsforskning".

De nedan publicerade avsnitten återges i stort sett i oförändrat skick. Smärre strykningar har vidtagits för att undvika upprepningar och omtagningar. För urvalet svarar undertecknad; förste arkivarie Elsa Nordström har haft vänligheten att bistå mig vid arbetet med redigeringen.

Efter publiceringen av denna artikel återstår av Bertil Broomés material om Bunnström följande avsnitt:

Bunnströms historia

1755–1770	19 kvartosidor
1771–1785	8 "
1786–1800	12 "
1801–1820	16 "
1801–1820	Tillägg 6 kvartosidor
1821–1840	9 kvartosidor
1841–1860	10 "
1861–1880	5 "
1881–1920	12 "

Vidare finns:

Dackefejden 1/2 sida

Under Visingsborgs grevskap 2 sidor

Några anteckningar kring Johan Gustafssons dagböcker 4 sidor.

Återstoden utgöres antingen av sådant material som delvis har utnyttjats i den nu publicerade framställningen eller av maskinskrivna kopior bl.a. av ett skattdokument för Bunnström från 1733.

Ett exemplar av ovanstående material finns i Bertil Broomés arkiv på Krigsarkivet.

Ulf Brandell

Studier i en liten bys historia

I den by som heter Bunnström i Gränna landsförsamling har bofasta bönder brukat jorden i minst 1500 år. Arkeologer har funnit spår av bosättning som daterats till första halva årtusendet efter Kristi födelse. Dokument om människor knutna till jorden i Bunnström finns sedan 1400-talets början. Om man i våra dagar någon längre tid bor i en by som denna, om man har sinne för tradition och historia och om man får tillfälle diskutera frågor om byns äldre förhållanden med likasinnade, uppstår ett behov av att söka dokumentera en byhistoria. Det är ett sådant försök som här skall presenteras. Det är helt utan pretentioner. När förf. dristar sig till att skriva denna bok, beror det på en önskan att i någon form publicera en del av de fakta om byn som kunnat utvinas ur en ganska omfattande arkivforskning och att samtidigt försöka placera in dem i deras historiska sammanhang.

Det är självklart, att ur allmän historisk synpunkt Bunnströms by inte tilldrar sig större intresse än de kringliggande byarna. En djupforskning i t.ex. Alvikens, Nyarps, Ravelsmarks, Reabys eller Bohults byars historia skulle förmodligen leda till att många intressanta fakta kunde dras fram i ljuset. För författaren vore det en tillfredsställelse om framställningen av Bunnströms historia kunde stimulera till undersökningar också av andra byars historia och att på det sättet Vistabygdens historia skulle bli ordentligt genomforskad.

Namnet och förhistorien

Ortnamnen Bunn och Bunnström har intresserat ortnamnsforskarna. Den frejdade språkmannen Elof Hellquist har i ett omfångsrikt arbete om de svenska sjönamnen (Bidrag till kännedom om de svenska landsmålen och svenskt folkliv, 20: 1. 1903–1906) behandlat ordet Bunn, Bund eller Bunnen och anger, att här tydligen föreligger ett "urgammalt" sjönamn. Han menar, att det inte torde vara lätt att skingra det dunkel som omger namnets uppkomst. Hellquist framkastar en förmodan med utgångspunkt från Allvins beskrivning av sjöns natur att ordet möjligen kan föras till den i avljudsförhållande till substantivet 'band' stående germanska stammen 'bund-' (i medelhögtyska 'bund' = band, boja), varur bildats angelsachsiska 'byndle', engelska 'bundle', dvs. knyte eller bylte.

En annan språkforskare, Hjalmar Lindroth, har behandlat namnet Bunnström i en studie över de nordiska ortnamnen på -rum (Göteborg 1916). Han utgår härvid från de äldsta belagda namnformerna Bunzrum och Bundzrum från år 1410 och 1411 (jfr nedan). Förleden är sjön Bunn och andra leden ordet -rum, som enligt Lindroth bör tolkas som "avröjd plats, röjt ställe". En annan språkforskare, Jöran Sahlgren, anser, att "rum" avser helt enkelt gårdstomt (jfr Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid, 14, 1969, s. 445, där också Bunnström är nämnt). Man får alltså tänka sig, att de äldsta invandrare som slog sig ner här gav byn namn efter sjön. Genom förvanskning i nyare tid har den ursprungliga namnformen Bunsrum blivit Bunnström såsom ett mera begripligt ord. Parallellen mellan ortnamnen Bunsrum efter sjön Bunn och det närbelägna Örserum efter sjön Ören är helt klar.

Förhistorien kan tyvärr behandlas endast mycket kortfattat. De av riksantikvarieämbetet 1954 företagna inventeringarna i Bunnström lade i dagen fyra gravsättningar från tiden från och med första hälften av årtusendet e. Kr. Mest bekant för Bunn-

strömsborna är gravfältet på Åsaberget. I gravarna ligger de namnlösa brukarna av jorden under senare järnåldern.

De medeltida dokumenten

De äldsta handskriftsbeläggen för invånare i Bunnström är värda att något utförligare bli omnämnda.

Enligt ett i Vadstena 2 mars 1410 daterat brev pantförskrev *Armod Torkelsdotter*, änka efter frälsemannen Peter Get, för 30 mark, som hon lånat av Vadstena kloster och gett till dettas byggande, jord i Ed och Grönstad på Visingsö, en fjärdedels attung jord i *Bunzrum* i Gränna sn samt Åslida i Härja sn i Västergötland (Svenskt diplomatarium II 1267). Klostret bytte redan året därpå "en haluan fiaerdhongz attong iordh" i *Bundzrum* till *Peter Jakobsson* mot jord på Visingsö; Peter fick fastebrev 21 nov. 1411 (SD II 1501; jfr Vadstena klosters jordebok, Historiska Handlingar 16 s. 81). Bland fastarna märkes bönder från Reaby, Åsmark och Ravelsmark.

Vi har emellertid också andra uppgifter om Bunnström under 1400-talet. I ett i riksarkivet förvarat pergamentsbrev, en lagmansdom från 24 februari 1451 daterad i Ölmstad, omtalas som en av nämndemännen i lagmansrätten *Nils* i *Bunzrom*. Han får betraktas som den förste säkert kände bonden i Bunnström. I ett annat i riksarkivet bevarat pergamentsbrev, daterat Vadstena 7 oktober 1479, omtalas *Torkel* i *Bundzrum* som kyrkvärd i Gränna.

Huvudlinjer i utvecklingen under nya tiden

Med Gustav Vasas regering börjar en jordredovisning med kameralt syfte i vårt land. Redovisningshandlingarna finns i kammararkivet och medger en tämligen fullständig kunskap om jordbrukarna genom århundraden. Uppgifterna kan efter hand kompletteras med annat källmaterial, framför allt kyrkoböcker och domböcker. I den äldsta bevarade fogderäkenskapen, för år 1539, upptas i Bunnström två skattebönder och

en frälsebonde. Vi har här uppräningen till de tre huvudgårdarna inom byn: Södergården, Mellangården och Lill- eller Norrgården. De kamerala förhållandena förändrades under karolinska tiden. Skattehemmanen hemföll under kronan. Norrgården har sin särskilda historia. Den ingick 1544 i de frälsehemman som tillhörde fru *Brita Jönsdotter* (*Roos av Ervalla*), som i sitt tredje gifte var förmäld med *Kristoffer Andersson* (*Ekeblad av Hedåker*), och ärvdes (J. A. Almquist, *Frälsegodsen i Sverige*, Småland, 4: 2, s. 800) av hennes dotter *Ingeborg Kristoffersdotter* († 1558), gift med *Gustaf Johansson* (*Tre Rosor*) i hans första äktenskap. På 1630-talet lydde Norrgården under Västana. Jämte andra hemman byttes den 1647 till kronan och införlivades med grevskapet Visingsborg. I jordeböckerna för detta redovisas 1/2 hemman Norrgården därefter som krono. Efter grevskapets indragning 1681 byttes Norrgården 1695 av Nils Brahe till kronan, som indelade hemmanet på landsstaten (Almquist, a.a., s. 800). På 1700-talet köptes samtliga hemman till skatte. Mellangården och Norrgården kom att förenas på en hand och har förblivit under ett bruk. Södergården däremot har alltsedan 1600-talet delats i flera enheter.

Bönder i Bunnström 1540–1650

Bönderna i Bunnström kan tämligen kontinuerligt följas från 1539. Det var vid den tiden Gustav I lade upp en kameral redovisning av fogderiernas inkomster och utgifter, och resultatet härav återfinns i de s.k. landskapshandlingarna eller fogderedovisningarna i kammararkivet (nu i riksarkivet). När detta unika källmaterial börjar, begynner också, kan man säga, de svenska böndernas historia att avspeglas mera individuellt. Samtidigt måste dock framhållas, att de däri ingående jordeböckerna inte – på ett sätt som de senare kyrkoböckerna – är något genealogiskt material. Det kan inte nog varnas för att dra förhastade slutsatser om

släktskapssammanhang av deras torftiga uppgifter. Sak samma gäller om de jordeböcker som i vad gäller Gränna socken upprättades inom Visingsborgs grevskap och nu förvaras i grevskapets arkiv i riksarkivet. De äldsta av dessa jordeböcker är samtida med landskapshandlingarna (1572, 1575, 1585, 1602, 1609, 1613). Jordeböckerna ger ibland inte upplysningar om jordtransaktioner, som redovisas i bevarade domböcker; detta gäller i varje fall ett par gånger i Bunnströms historia under här behandlad tid.

Två skattebönder och en frälsebonde möter i den äldsta landskapshandlingen från år 1539. Skattebönderna hette *Måns Nilsson* och *Håkan Skraddare* och frälsebonden *Jöns Hansson*. Som skall framgå av fortsättningen var dessa tre bönders brukningsdelar föregångare till Södergården, Mellangården och Norrgården — dessa namn möter dock först strax efter mitten av 1600-talet. Tyvärr är det inte möjligt att få fram hur pass integrerade i brukningshänseende delarna ursprungligen var. I mycket torde de redan på 1500-talet få betraktas som från varandra slutna enheter. Sedan Gränna socken 1569 lagts under Visingsborgs grevskap, gick merparten av de två skatteböndernas utlagor till grevskapets innehavare, herrar av Braheätten.

Av de båda ovannämnda skattebönderna *Måns'* och *Håkans* brukningsdelar var den förres något högre uppskattad i fogderedovisningen. Skillnaden återkommer i räkenskaper för Älvsborgs lösen 1571 och i jordeböckerna för 1600-talet. Av de förra framgår att *Måns'* son *Per* ägde 30 lod silver, sex marker koppar, ett par dragoxar, två 4-års- och två 3-årsoxar, sex kor, fyra 2-årskor, sex får och sex svin. *Håkan* ägde tre marker koppar, ett par dragoxar, två kor, två 3-årskor, två 1-årskor, fyra får och fyra svin. Hemmanens avkastning bestod i korn, råg, havre, smör och fläsk. En dräng, även han med namnet *Per Månsson*, upptages 1571; han kan antagas ha tjänat på det större hemmanet.

Namnen på Bunnströms skattebönder under tiden 1540–1660 sådana de möter i landskapshandlingarna och i de senare jordeböckerna ser ut på följande sätt.

I (senare Södergården)

Måns Nilsson	1540–1567
Per Månsson	1572–1613
Lars Persson	1630–1653 (dödsåret)
Jon Larsson	

II (senare Mellangården)

Håkan Skraddare	1540
Jon Håkansson	1543–1554
Håkan	1554–1587
Per Håkansson	1587–1621
Bengt Persson	— 1651 (dödsåret)
Torbjörn	

Frälsebönder under perioden har varit

III (senare Norrgården)

Jöns Hansson	1540–1566
Torsten Jönsson	1566–omkr. 1585
Sven	1585–1613
Arvid Svensson	omkr. 1613–1640
Sven Arvidsson	omkr. 1640–omkr. 1650
Per	1650–

Det ligger nära till hands att supponera släktskap mellan de här redovisade brukarna av respektive gårdar i Bunnström, när det gäller Södergården från *Måns Nilsson* t. o. m. *Lars Persson*, Mellangården från *Håkan Skraddare* t. o. m. *Bengt Persson* och Norrgården mellan *Jöns Hansson* och *Torsten Jönsson* och mellan *Arvid Svensson* och *Sven Arvidsson*. Det bör dock understrykas, att bevisning inte föreligger i något fall.

Befolkningen i Bunnström är inte uttömd med landskapshandlingarnas och jordeböckernas lapidariska uppgifter. En del innevånare var inte intressanta för skattemyndigheterna. Tyvärr är det emellertid svårt att ur annat material få fram önskvärda kompletteringar; för den äldre tiden är det hart när omöjligt. Det är inte heller

lätt att mer personligt gripa tag i byns samtliga innevånare.

Skattebonden *Per Håkansson* (II) förekommer i de äldsta bevarade tingsprotokollen för Vista härad. På sommaringet 1594 lovade han betala böter för ett "blåslag" som han tillfogat en inte omnämnd person. Han beskylldes samtidigt Jon i Nyarp för att ha stulit en järnvigg, ett ärende som uppsköts utan att man vet utgången. På sommaringet 1595 omtalas han som edsgårdsman. En liten antydning om hans släktförbindelser ger en notis från hösttinget 1597. Per Håkansson och Per Olsson i Reaby inlämnade då i rätten ett jordebrev på en treding de ägde i Måns Smeds gård i Vreta och som "låg inne" med den kronogård fru Ebba bytt med kronan. Av intresse är vidare en notis i domboken från februari- och majtingen 1598, att Per Håkansson begärde uppbud på en tredjedel i Bunnström. Tyvärr finns inte möjlighet att närmare förklara anledningen till åtgärden. Någon antydning ger i varje fall inte jordeböckerna.

Genom att Per Håkansson (II) och Per Månsson (I) samtidigt under några år var skattebönder i Bunnström, är det inte möjligt identifiera vilken Per (utan patronymikon) i Bunnström som satt i häradsnämnden vid hösttinget 1594. Per Månsson återfinns i jordeboken ännu 1613 men saknas däremot redan i den första taxeringslängden avseende Älvsborgs lösen åren 1613–1614. Hans dödsår kan sättas till senast 1613; han hade då suttit på Bunnström ända sedan 1560-talet. Per Håkansson förekommer i samtliga taxeringslängder för samma lösen (den sista för 1616–1617) och i en utskrivningsrulla 1621 men saknas i boskapslängden 1626; sistnämnda år omtalas änkan i Bunnström, vilket kan tolkas som att Per Håkansson avlidit mellan 1621 och 1626.

Från 1610-talet framträder flera personer bosatta i Bunnström utöver de i jordeboksmaterialet nämnda och tidigare omtalade bönderna. Det ger anledning till en tillbakablick på jordbruksförhållandena i byn. Re-

dan i landskapshandlingarna från 1540- och 1550-talen och sedan regelmässigt i jordeböckerna upptas för Bunnström först en och sedan två skatteutjordar. Den ena, som till en början kallas kyrkoåker, anges som brukad av frälselandbon. Den andra skatteutjorden hänförs till den större av de båda skattejordarna i Bunnström.

De sista uppbördslängderna för den senare Älvsborgs lösen avseende åren 1615–1616 och 1616 och 1617 upptar för Bunnström Arvid, Per med en dräng, Måns och Nils. Arvid är frälselandbon. Per är troligen Per Håkansson medan Måns och Nils kan presumeras vara den ovannämnde Per Månssons efterföljare på den ena brukningsdelen av Bunnström. I utskrivningslängden 1621 omtalas att Måns och Nils i Bunnström – i likhet med tidigare Per Månsson – tillhörde de bönder som greven på Visingsborg skänkt Olof Sonesson som arv och eget under hans livstid. De har inte anträffats med patronymikon och vi vet inte om de, som man vill anta, varit befryndade med Per Månsson. Vi skall närmast dröja vid dessa två bönder, vilka aldrig infördes i jordeboken.

I ett vittnesmål på hösttinget 1649 be styrkte *Måns* edligen var gårdsgården mellan Reaby och Bunnström stått mer än 60 år tidigare. Det får väl betraktas som ett tecken på att han var uppfödd i Bunnström. Han möter första gången i taxeringslängden för Älvsborgs lösen 1613–1614 eller samtidigt som Per Månsson försvinner. Måns' dotter gjorde en donation till kyrkan 1623. Han kallas husfattig i 1631 års boskapslängd och inhyses i 1636 års boskapslängd och saknas i jordeböckerna. Måns nämns som edsgårdsman och löftesman i domböckerna 1637 och 1638. Enligt dödboken avled hans hustru 1650. De fåtaliga uppgifterna tyder på att Måns under senare delen av sitt liv, kanske hela, bodde jämte någon annan i Bunnström, troligen Lars Persson, som kamalt redovisas för brukningsdelen ifråga. Om hans dotter och eventuella andra barn är ingenting bekant.

Nils förekommer i räkenskaperna för Älvsborgs lösen 1613–1616, i en utskrivningslängd 1621 och i 1626 års boskapslängd. När jordeböckerna börjar 1633 återfinns där en *Nils* på en skatteutjord i Bunnström. Han redovisas fortsättningsvis i jordeböckerna långt fram i tiden. Han har emellertid inte anträffats i annat källmaterial.

Av *Per Månssons* efterföljare på den större brukningsdelen i Bunnström framträder *Lars Persson*, sannolikt en son, som den som i jordeböckerna redovisas som full skattebonde. Han är med i den äldsta boskapslängden 1626. Han var kyrkvård 1635 (Gränna C:1). Enligt 1640 års boskapslängd hette hans hustru *Brita Månsdotter*. Hon fick ett barn 1649 och dog 1653.

Det har tidigare omtalats, att innehavaren av den mindre brukningsdelen i Bunnström *Per Håkansson (II)* torde ha avlidit mellan 1621 och 1626. I en domboksnotis 1615 omtalas två söner till 'Per' – med all säkerhet *Per Håkansson*; *Per Månsson* bör då ha varit död – som hette *Bengt* och *Nils*. De sakfölldes för blodvite och köttssår som de åsamkat sin granne *Nils* i Åsmark.

Bengt Persson redovisas i jordeböckerna till sin död som den ene av de "hela" skattebönderna i Bunnström. Han är med i den äldsta boskapslängden för Gränna 1626. Han skänkte 1638 ett får till kyrkan och 1645 redovisar kyrkoräkenskapen en gåva av *Bengts* dräng. I boskapslängden 1640 omtalas hans hustru *Elin Persdotter* och pigan *Gunnel Persdotter*. Han hade en son *Per Bengtsson*, som omtalas i mantalslängden 1643 och i utskrivningslängder 1647 och 1648. I domboken 4 juni 1652 är *Per Bengtsson* nämnd tillsammans med *Lars Nilsson*, som sannolikt var gift med en dotter till *Bengt*. Kyrkoboken meddelar, att *Bengt* dog 1651 och hans hustru 1652.

Brodern *Nils* skymtar endast i källorna. Efter 1615 är – utöver den tidigare omnämnde *Nils* på en skatteutjord – en *Nils* antecknad i en utskrivningslängd 1621 som inhysesman, kallad *Nils Skräddare* i Bunn-

ström. Man kan erinra om en annan "Skräddare", *Håkan*, på denna brukningsdel, nära ett sekel tidigare, måhända en förfader.

I roterings- och utskrivningslängderna skymtar vid några tillfällen, även efter det att både *Per Månsson* och *Per Håkansson* rimligtvis avlidit, en *Per* i Bunnström (1628, 1633, 1635, 1637, 1638, 1639). Han kallas 1635 tegeldräng under Visingsborg och år 1639 försedd med patronymikon *Nilsson*. Som nedan skall framgå var en bonde *Per Nilsson* i Bunnström 1630 och 1640 ansvarig för att en knekt ställdes upp. Det kan tilläggas, att en *Per Nilsson* enligt samma längder 1656 uttogs till knekt men enligt brev från landshövding *Gustaf Posse* till *Per Brahe* 24/9 1656 (E 3316, RA) frälstes ur krigstjänsten och ersattes av *Per Persson* från Tuggarp. Huruvida det här är fråga om samma *Per Nilsson* synes vara omöjligt att avgöra.

Frälselandsborna (III) ingick också i bygemenskapen. Även i fråga om dem gäller troligen, åtminstone delvis, att son följde efter far. *Torsten Jönsson* kan supponeras ha varit son till *Jöns Hansson*. Han utskrevs i början av 1570-talet till knekt. *Arvid* kallas på ett par ställen *Svensson* och bör ha haft den äldre *Sven* till far. Den yngre *Sven Arvidsson* uppges i mantalslängderna vara son av *Arvid Svensson* och dennes hustru *Ingeborg Persdotter*. I jordeböckerna från 1633 upptas frälsehemmanet till ett halvt. *Arvid* var nämndeman vid tinget 1643, det sista året han förekommer i mantalslängderna. Året efter redovisas änkan och sonen *Sven*. Denne torde vara identisk med den *Sven Arvidsson* som ratades som knekt 1630 och 1634 fick böta efter ett slagsmål med *Peder* i Bjällebäck. *Sven* upptas i jordeboken 1650 med namnet överstruket. Han har kanske nu avlidit. I hans ställe redovisas detta år *Per* i Bunnström. Från 1659 och framåt finns "änkan i Bunnström" skriven på gården.

Till bilden av det lilla samhället Bunnström hör slutligen soldaterna. Knektut-

skrivningarna redovisas nedan. I några fall har soldaterna tagits bland byborna. Så var fallet med frälsebonden Torsten Jönsson, som tydligen var utskriven under större delen av sin tid i Bunnström. Det ligger nära till hands att antaga, att den 1624 utskrivne Dager Arvidsson var en son av frälsebonden Arvid. Den en tid utskrivne men snart hemförlovade Sven Arvidsson var troligen identisk med frälsebonden. Om de i fortsättningen utskrivna knektarna finns inga antydningar om härstamning från byn; de tycks ha tillbragt sin tid i fält och inte bott i byn. Ett undantag har möjligen varit den ena av knektarna med namnet Nils. Det finns nämligen i kyrkoräkenskaperna 1656–1665 notiser om en Nils i Bunnström, som kan tänkas vara soldat. Han tycks ha blivit änklings 1665 och gift om sig samma år.

Bunnströmsknektar före indelningsverket

Långt innan det fanns något Vista kompani och något Jönköpings regemente gjorde bönderna från Gränna socken sin värtjänst i lokalt hopknutna krigsförband både här hemma och i utlandet. Utskrivningarna var i äldre tider böndernas kanske värsta gissel, som berövade dem en välbehövlig, ofta oundgänglig arbetskraft. Vi skall i fortsättningen söka följa hur utskrivningarna drabbade Bunnström och efter möjlighet också hur de utskrivna knektarnas liv gestaltade sig. Källorna är framför allt utskrivningslängder och rullor i Krigsarkivet.

Erik XIV:s tid

När kriget med Danmark 1562 stod för dörren var Arvid Västgöte chef för en fänika knektar i Vista, Tveta, Östbo, Västbo och Sunnerbo. I denna fänika finner vi också en Bunnströms-soldat. Ett knektregister 1562 upptar nämligen allra sist *Börje* i Bunnström (Militieräkningar 1562: 13); han torde då ha varit nyantagen (ibid 1562: 16). Vi vet ingenting om hans öde. Kanske fick han sin bane under kriget med danskarna 1563–

1570. Det bör nämnas, att stridshandlingarna 1567 berörde också Gränna socken.

Johan III:s tid

Efter kriget utskrevs en ny knekt från Bunnström. Han hette *Torsten Jönsson*, nämnd i landskapshandlingar och jordeböcker 1572 och 1575 och sedan långt fram i tiden, i varje fall ännu 1589. Han är, som ovan antagits, säkert identisk med Norrgårdens bonde Torsten (1566–1589), som i sin tur nog var son till Jöns Hansson. Han tillhörde enligt ett mönsterregister 1578 Anders Håkanssons fänika och har möjligen fungerat som överrotmästare. Någon uppgift om att han deltog i ryska kriget under Johan III:s tid har inte anträffats.

Gustaf II Adolfs och Kristinas tid

Under Gustaf II Adolfs regering organiserades Jönköpings regemente. Det räknade sitt ursprung från 1623. Regementets knektar fick pröva på krigets olyckor först under kriget mot Polen och sedan under striderna i Tyskland. År 1624 utskrevs en knekt från Bunnström. Han hette *Dager Arvidsson*. Han kan, som ovan nämnts, vara son av Arvid Svensson på Norrgården. Han tillhörde först regementschefen Lars Kaggs, senare Erik Hands och David Dachs' kompanier. Kompaniet var 1627–1629 förlagt till den västpreussiska staden Dirschau (nu tillhörigt Polen). I rullorna anges han för det mesta vara frisk men i februari och maj 1629 är han antecknad som sjuk. Han fick detta år med sina kamrater återvända hem efter stilleståndet med Polen i Altmark. Han var den 17 mars 1630 med på en mönstring vid Ramsjöholm. I maj var han i Stockholm och åtföljde sedan regementet till den tyska krigsskådeplatsen. Han deltog i en mönstring vid Magdeburg den 17 augusti 1632, fortfarande tillhörande Dachs' kompani. Kanske var han med i slaget vid Lützen, där Jönköpings regemente utmärkte sig. Sista gången vi återfinner Dager i rullorna är 1637.

Vid den tiden fanns det sedan flera år

ännu en Bunnströmsknekt under fanorna. Redan 1630 hade en Sven Andersson eller Arvidsson enligt rullorna blivit uttagen men hemförlovades eftersom han var "fallen i brot", dvs. troligen blivit skadad. Möjligen är den underkände knekten identisk med den under de följande åren bekante frälsebonden Sven Arvidsson i Bunnström. Roten fick emellertid skaffa en annan knekt i hans ställe; som ansvarig anges bonden *Per Nilsson*. Från 1631 finner vi också i rullorna en ny knekt för Bunnström, nämligen *Gustaf Nilsson*. Han tillhörde Jakob Hansson Ulfsparres kompani, som mönstrades i Kalmar den 1 november 1633. Han överfördes sedermera till Stettin och antecknas ha dött den 17 februari 1636.

Kriget krävde nya utskrivningar. År 1638 finner vi vid fänrik Måns Anderssons kompani en ny knekt för Bunnström: *Håkan Olsson*. Det är inte troligt, att han var född i byn. Han var med på en mönstring vid Dalarö 31 maj 1639 och var då på väg till Tyskland, där han kom att ligga i garnison i Greifswald och Wolgast. Samtidigt uppträder en annan knekt *Nils Andersson*, ursprungligen från Bjällebäck, om vilken rullorna (1640) förmäler, att han var lejd av *Per Nilsson* i Bunnström. Det får väl tolkas på det sättet att Per undgick utskrivning genom att Nils lät enrollera sig i hans ställe. Håkan och Nils i Bunnström förekommer långt fram i tiden i rullorna vid Jönköpings regemente, som nu efter sin chef benämndes George Fleetwoods regemente. De tillhörde först Jöran Silfverhielms och sedan Erik Axelsson Hillebards kompani och var förlagda på olika ställen i Tyskland. I en rulla för 1641 uppges, att de var i staden Brandenburg, som just det året intogs av svenskarna (Rullor tillhöriga fru Anne Leth, f Fleetwood.)

Snart dyker nya Bunnströms-knektar upp vid sidan av dem. Bengt Persson i Bunnström lejde sålunda, möjligen redan 1642, *Bengt Jönsson*. Från 1645 upptas i rullan också *Jon Olofsson* i Bunnström. Han tjänade under Peder Stiernas kompani. På en

gång var alltså fyra Bunnströms-knektar under fanorna. Tre av dem, Håkan, Nils och Jon var i Tyskland (1647 och följande år i Kolberg), medan Bengt var hemma i Sverige (1650 i Halmstad, 1651 i Värnamo, 1652 och 1653 i Jönköping). Därefter försvinner Bengt för några år ur rullorna och som ny Bunnströms-knekt redovisas från 1654 *Erik Jacobsson*.

Karl X Gustafs tid

Under de fredliga åren i slutet av Kristinas regering fanns det alltså fem Bunnströms-knektar, Håkan, Nils, Bengt, Jon och Erik. Jon försvinner snart ur sammanhanget och ersätts av en av honom lejd ny knekt med namnet *Nils Andersson* — det fanns alltså samtidigt två stycken med samma namn för Bunnström. Samtidigt dyker det upp en sjätte Bunnströms-soldat, *Måns Larsson*. Knektarna tillhörde alla Jöran Livinstons kompani. Som regementschef hade George Fleetwood efterträtt av Adolf Herman Wrangel. Det rådde nu fredstid och knektarna inkvarterades i hemlandet, flertalet av Bunnströms-knektarna låg dock inte hemma i byn. Håkan antecknas 1652 och 1655 jämte två andra Gränna-knektar vara skrivna på Brunseryd i Svarttorp. Samtidigt låg den äldre Nils Andersson och en Reaby-knekt först i Forserum i socknen med samma namn och sedan i Järstorp i socknen med samma namn, Erik Jacobsson i Hemmingstorp i Järstorp och den nye Nils Andersson och en Fågelviks-knekt i Ekeberg i Hult. Jon hade 1652 legat i Mellby i Mellby socken. Måns tycks inte ha fått något tilldelningshemman. Bengt, som 1652 tilldelats Brittebo i Barkeryd, saknas som sagt i rullorna under några år. Soldaten Måns skänkte gåvopengar till kyrkan 1654–1655 (Gränna C 1).

Det dröjde inte länge innan krig bröt ut på nytt, nu med Ryssland och Polen. Den 1 juni 1655 var det mönstring i Kalmar av Smålands-knektar, som kommenderats till Tyskland. Hit hörde de båda Nils Andersson, Håkan och Erik. Måns stannade där-

emot kvar i Sverige och mönstrades i Jönköping den 24 april 1656.

I någon mån kan vi följa knektarna i Tyskland. De fördelades på olika kompanier. Den ene Nils Andersson dog i december 1655. Håkan och den nu åter i rullorna anträffade Bengt Jönsson avancerade till korpraler. Hur det sedan gick med dem liksom med den andre Nils Andersson och Erik Jacobsson kan ej med säkerhet utläsas ur rullorna.

Bättre underrättade är vi om den hemmavarande Måns Larsson. Han fick 1657 en kamrat från Bunnström som hette *Per Persson*. De båda tillhörde Jöran Livinstons kompani och var i varje fall från nämnda år förlagda i garnison i Varberg. Måns dog där i mars 1659 och Per Persson fick samma år en ersättare i *Johan Persson* (någon gång kallad Johan Joensson); det verkar som om Per blivit befriad efter riksdrotsen Per Brahes order. Enligt en rulla 1661 bodde Johan då på ett skattehemman Olstorp i Hult.

Karl XI:s tid

Sedan Måns Larsson dött var Johan Persson den ende utskrivne knekten från Bunnström. Han tillhörde olika kompanier under Jönköpings regemente och var förlagd på olika ställen inom och utom landet: Varberg (1662), Stettin (1667, 1668) samt i hemorten (1669, 1670 och 1672). År 1673 var han kommenderad till Bremen och dog i februari 1676 i Stettin. Året förut hade en ny knekt värvats för Bunnström, nämligen *Börje Olofsson*. Därmed var utskrivningarnas tid förbi.

Karl XI skapade som bekant det ständiga knektehållet. Hemmanen i Bunnström roterades 1683. Börje Olofsson blev den förste knekten för en rote (tills vidare med regementsnummer 634) av Vista kompani under befäl av kapten Mörckendahl på Tykavik (som under några få år var kaptensboställe). Roten bestod av Bunnströms södergård och Ravelsmarks norregård. Samtidigt utsågs *Jöns Persson* till knekt för nr 635 bestående

av Bunnströms mellangård och Jordstorp, senare Aranäs. Börje Olofsson dog 1687 och Jöns Persson i maj 1686. De efterträdades av *Måns Andersson* respektive *Nils Persson*. De senare numren 99 och 100 vid Vista kompani förekommer första gången i rullan 1693. Enligt indelningsverket skulle vidare Bunnströms lillgård vara strörote till nummer 659, senare 109 Näs, bestående av frälsejord. Den första knekten där hette Olof Persson, men han tillhör inte Bunnströms historia i egentlig mening.

Bunnström 1650—1700

Det finns, även om det inte kan bevisas, starka skäl att anta, att de båda samtida skattebönderna Lars Persson i den senare Södergården och Bengt Persson i den senare Mellangården tillhörde gamla bunnströmssläkter sedan i varje fall ett århundrade tillbaka. Vid mitten av 1600-talet väntade stora förändringar i den gamla byn. Båda gårdarna kom i händerna på nya ägare tillhörande en och samma familj. Händelseförloppet går inte att redovisa i detalj men några huvudpunkter kan följas.

Södergården ägdes 1660 av fyra syskon: Erik Larsson i Vässingarp (5/8), Jon Larssons i Högaberg hustru Sigrid Larsdotter (1/8), Torbjörn Larsson i Bunnström (1/8, jfr nedan) och Ingrid Larsdotter i Ölmstad (1/8). Av dessa finner vi Jon Larsson i början av 1640-talet bosatt i Bunnström, enligt 1643 års mantalslängd i samma gård som Lars Persson, alltså Södergården. Det kan nämnas, att en kryptisk notis i Vista härads dombok 1639 omtalar uppbud av en halv skattegård i Bunnström. Jon uppges ha varit född i Bröttjemark. På Mellangården redovisas i 1650 års jordebok Jöns svåger Torbjörn Larsson i stället för Bengt Persson. Vid tinget 1649 hade ett helt hemman i Bunnström uppbyggits. I varje fall 1667 var Torbjörn Larsson ensam ägare av hela Mellangården.

Tyvärr vet vi inte mycket om den familj, som nu för en tid kom att spela en viss roll i

Bunnströms historia. Den hade intressen på olika håll. I domboken 2/6 1665 är intaget ett köpebrev från 1663, varigenom systemkonen Torbjörn Larsson, Jon Larssons hustru Sigrid Larsdotter, hustru Ingrid Larsdotter i Ölmstad på egna och sina barns vägnar och den tidigare okände Måns Larsson i Vireda på sina barns vägnar upplåter till sin bror Erik Larsson i Vässingarp och hans hustru Ingegerd Månsdotter sin ärvda hälft Södergården i Reaby i betalning för 91 daler kmt, som de var honom skyldiga för att han försörjt deras mor Elin Torbjörnsdotter till hennes död.

Under Jon Larssons och Torbjörn Larssons tid blev förhållandena alltmer bedrövliga på Bunnströms Södergården. Halva gården anges 1658 för öde och två år senare förklaras hela hemmanet vara platt öde. Jon Larsson hade flyttat från den illa medfarna gården och kallades 1658 på tinget att stå till svars för sina svågrar.

År 1668 försålles samtliga andelar av Södergården. Köpare var *Lars Hansson*, bror till greve Brahes mäktige kamrerare Peder Hansson. Om gårdens utarmade tillstånd vittnar att försäljningssumman belöpte sig till 40 riksdaler.

Om Lars Hansson är ej mycket bekant utöver släktskapen med Peder Hansson, om vilken mera nedan. Lars' hustru hette Ingeborg Bång och han hade åtminstone två söner, Hans och Peder. Huruvida Lars själv brukade Södergården och bodde där har ej med säkerhet kunnat utrönas. Av intresse är att Torbjörn Larsson, som pantsatt Mellangården till Arvid i Alviken för 20 riksdaler, senare 1667 försålde densamma till Lars Hanssons bror Peder Hansson; köpesumman var 90 daler silvermynt. Peder Hansson synes ha varit en man med omfattande jordintressen i Gränna socken. Sin bostad hade han på Hövik men efterhand förvärvade han också flera andra hemman bl. a. i Ravelsmark, Bjällebäck och Mårtenstorp. Jämte rådmannen Lars Hillingh i Gränna arrenderade han en tid Västana. När så brodern Lars avlidit köpte Peder

Hansson 1685 av dennes änka och söner även Södergården. Priset anges till 300 daler kopparmynt och köpebrevet är daterat Brahestad den 26 maj 1685. Därmed var de båda skattegårdarna i Bunnström förenade på en och samma hand.

Peder Hansson avled någon gång mellan 1691 och 1697. Gårdarna i Gränna innehades av hans stärbhus, representerat bl. a. av "änkekamrerskan" på Hövik Maria Jönsson Palmequist, sonen befallningsmannen Hans Wickenberg och mågen, borgmästaren i Gränna Johan Wircknaeus (gift med dottern Maria).

Man kan fråga sig hur Bunnström förvaltades under bröderna Hanssons tid. Om Peder Hansson vet vi säkert, att han ej bodde på Bunnström. Han hade sitt hemvist på Hövik. På vilka villkor de bönder som nu bodde på Bunnström brukade gårdarna är tyvärr obekant. I domböckerna skymtar namn på flera av byns invånare under tiden 1660–1700. År 1683 klagade rådmän Lars Hillingh i Gränna, som nu brukade hälften av frälsehemmanet i Bunnström, över intrång från de båda skattehemmansbrukarnas sida. Den 1690 första gången omtalade Måns Andersson i Bunnström är helt visst den förste knekten för Södergården, känd också från generalmönsterrullor. Vi måste komma ihåg att det var kort förut som Karl XI genomfört roteringen och knektehållet. Nämnas kan vidare att 1697 "hustrun i Bunnström" omtalas som spridare av ohemula rykten. Året därpå nämns hustrurna Carin och Ingrid Carlsdöttrar i Bunnström. Övriga kvinnor i Bunnström som skymtar i rättegångsprotokollen från dessa år var en imponerande rad av pigor som gjort sig skyldiga till "lönskaläge": Lucia i Bunnström (1673), Marit Andersdotter i Bunnström (1689), Ingrid från Bunnström (1697), Anna Andersdotter i Bunnström (1697) och Ingeborg Henriksdotter i Bunnström (1698).

Mot slutet av 1690-talet framträder två bönder i Bunnström: Anders Jonsson och Lars. Av domboken framgår, att deras

grannsämja ej alltid var den bästa. Lars klagade sålunda 1698 på att Anders tagit en höstack från honom. Det vill synas som om Lars brukat Mellangården — denna kallas vid ett tillfälle Larsgården — och under sådana förhållanden kan måhända Anders attribueras till Södergården. Lars utsågs 1698 till brofogde, dvs. övervakare av vägen till Aranäs och Jordanstorp, i vilken uppgift fullgörande han enligt domboken gjorde sig skyldig till försummelse, varför han fick böta. Något senare framträder även en Per Nilsson i Bunnström. Han tvistade med Nils i Jordstorp, vilkens hund bitit ihjäl en so för Per.

Domböckernas notiser ger vid handen att efter Peder Hanssons död förhållandena på Bunnström ej var de bästa. Skatterna resterade och 1698 begärde kronans fogde t. o. m. fasta på Södergården där. "Kamrerskan" på Hövik svarade med att på ett av de följande tingen uppvisa kvitton på betalda skatter för de senast förflutna åren. Frågan komplicerades av att en av delägarna i "Höviks sterbhus", den nyss omtalade borgmästaren Wircknaeus, redan före arvskiftet började försälja och förpanta delar av den gemensamma arvjorden för att därmed lugna sina borgenärer. Häremot protesterade svågern Wickenberg. Mellangården i Bunnström bevisades emellertid vara en gåva till Wircknaeus av hans svärföräldrar, över vilken han fritt kunde disponera, och den överläts också 1699 efter vederbörlig värdering av två nämndemän till handelsman Johan Berggren i Gränna som ersättning för en skuld borgmästaren hade till Berggrens avlidne far. Vad Södergården beträffar tillhörde den ännu 1700 stärbhuset efter Peder Hansson. Anmärkas kan att vid marstringet nämnda år två nämndemän tillsattes för att besiktiga gårdens hus och gårdsgårdar och värdera "bristfälligheten". Synen får sannolikt betraktas som en förberedelse till Södergårdens försäljning.

Bunnström Södergården under Karl XII:s tid

Stärbhuset efter Peder Hansson var gäldbundet och krav restes från olika fordringsägare. På ting 1707 uppbjöds Bunnström Södergården för första gången av en adelsdam, majorskan Maria Leijondahl, som för 220 daler silvermynt inköpt densamma av Peder Hanssons änka. Majorskan Leijondahl hette i sig själv Maria Beata Pedersdotter Humble och var änka efter majoren vid Jönköpings regemente Nils Mörckendahl, som 1687 adlats med namnet Leijondahl och 1702 avlidit under Karl XII:s fälttåg i Polen. Majorskan Leijondahl ägde flera gårdar i Gränna socken. Hennes sätesgård var Aranäs och ungefär samtidigt med Bunnströms-köpet lät hon uppbjuda också Ravelsmark Norrgård.

Köpet av Bunnström Södergården blev emellertid klandrat. Det visade sig att hauptmannen på Visingsö Benjamin Dahlström hade en gammal fordran på den i det föregående omtalade borgmästaren Wircknaeus, som ju var måg till säljaren. Till följd härav gjorde Dahlström anspråk på skatterätten till både Bunnströms Södergård och Ravelsmarks Norrgård. Med anledning av Dahlströms pretention gjordes en undersökning på landshövding Mårten Lindhielms order, varvid det visade sig att Dahlströms fordran motsvarade endast ett av de nämnda hemmanen. Majorskan Leijondahl avstod då Bunnströms Södergård till Dahlström, en avsägelse som bevittnades av nämndemännen Sven Svensson i Stigby och Harald Larsson i Rökinge på Visingsö.

Överlåtelsen till Dahlström, visade sig ej innebära någon större lycka för Södergården. Sista gången en bonde omtalas där var 1711, då Per i Södergården av fattigdom tvangs gå från hemmanet. Det omvittnades senare vid häradstinget (31/1 1717) av en nämndeman Nils Svensson i Mellby, att Dahlström gjorde sin högsta flit att skaffa en ny bonde på hemmanet. Ett förslag att få Lars i Långebärg att bruka gården blev emellertid misslyckat. Lars avsåg sig på

grund av hemmanets dryga skatt och det "svåra knektahållet". Följden blev att Södergården hemföll till ödegård. Mellangården övergavs likaledes 1711 av sin bonde, Måns Carlsson, och omvittnas på härads-ting edligen ha legat öde sedan 1712 "till själva åkerjorden men vad som bärgades på ången blev utsett till knektahållets förnödenhet".

I slutet av 1716 anbefalldes landshövdingen i Jönköpings län en rannsaking om ödehemman i länet och det var med anledning härav som de ovan citerade uppgifterna om Södergården framlades vid tinget. Rannsakingen ledde till både Södergårdens och Mellangårdens indragande till kronan. De uppbjödös "till Kungl. Maj:ts höga rätts och intresses försäkran" första gången på ting 27/1 1718. Ännu 1720 betraktades hemmanen som öde att döma av en i Jönköpings landskontor upprättad förteckning på ödegårdar (se härom uppsats av Sigurd Schartau i Karolinska förbundets årsbok 1915 om tillståndet i Jönköpings län 1697–1721). Följden blev självfallet klagomål från knekten, vid denna tid Nils Persson, som vid en besiktning 1718 besvarade sig över att det var "ganska litet vid torpet reparerat".

Bunnström under äldre frihetstiden

Vi skall nu följa de olika hemmanens öden under den följande tiden och börjar med Lillgården (Norrgården). Den anslogs av kronan till boställe för en landsstatstjänsteman: en skjutsrättare eller fjärdingsman. De första kända innehavarna av hemmanet i denna egenskap var *Olof Jonsson* och *Jöns Kullberg*, vilken senare skall ha bott där i åtta år. Efter Kullberg följde skjutsrättaren *Jöns Andersson Carllund*, som bodde där 1723–1728. Han hade tidigare bebott ett torp under Västana och var gift med Karin Jacobsdotter. Carllund var, som vi skall se, ej alltid sams med sina grannar i Södergården och Mellangården. Han tycks överhuvudtaget ej ha varit en fullt vederhäftig person. På vintertinget 1726 måste han ta till-

baka en orättvist utkastad beskyllning mot Jöns Månsson i Nyarp. Senare samma år finner vi Jöns Carllund inbegripen i en tvist med Johan Persson i Bohult om en täljyxa; parterna överhöljde varandra med beskyllningar. År 1727 ville Jöns undandraga sig ansvaret för mönsterskrivare Werners vägstycke, som han tydligen åtagit sig att sköta. Han betecknas så i en avkortningsrannsaking som "utfattig". Stort obehag fick han året därpå då han dömdes till 40 markers böter för att genom vårdslöshet ha låtit en av honom som skjutsrättare förpassad tjuvkona från Stockholm fly från sin stuga i Bunnström. Om härmed var något sammanhang eller ej må lämnas därhän, men 1728 blev Carllund skild från sin tjänst och flyttade från Lillgården. Senare omtalas en annan fjärdingsman i Bunnström, nämligen *Peter Friman*.

Södergården och Mellangården utarrenderades av kronan på skattefrihet i samtliga fall på tio år till olika brukare. Notiser här om återfinns i Vista härads domböcker. I januari 1723 företedde drängen *Sven Nilsson* från Aranäs kronobefallningsman Jonas Asperoths kontrakt från april året förut om upptagande av 5/8 av Mellangården från ödesmål. Sven Nilsson var gift med Sara Persdotter. Samma dag redovisas också kronans arrangemang med Södergården. En fjärdedel därav uppläts åt en avdankad fänrik vid Jönköpings regemente *Carl Peter Hjulhammar*, en 35-årig karolin, som varit i fångenskap några år och nu tydligen med sin hustrus, Maria Sandwalls, pengar beslutat sig för att sätta en del av Södergården i stånd (kontraktet med kronobefallningsmannen hade slutits den 16 november 1722). Hjulhammar var ej främmande på trakten, då han tidigare innehaft fänriksbostället Tykavik. Carl Peter Hjulhammars och Maria Sandwalls inbördes testamente är in-tecknat i häradsdomboken 18/5 1731. Makarna var barnlösa. En annan fjärdedel av Södergården hade genom liknande kontrakt redan i april 1722 upplåtits åt en bonde från Fågelvik vid namn *Arvid Bengtsson*.

Denne hade en tid varit brukare av en del av fänriksbostället Tykavik:

Tyvårr torde ej de besiktningshandlingar, upprättade av nämndemännen Johan i Granmark och Jon i Boarp, som låg till grund för kronans utarrendering av de båda fjärdeparterna av Södergården 1722, vara bevarade. "Bristfälligheten" uppskattades enligt domboken till 77 daler silvermynt. Alla ägorna låg för fäfot. Någon skog fanns ej, varför allt som behövdes till hus och hägnader måste tagas annorstädes ifrån. Fisket angavs vara ringa.

På vårtinget 1723 anmäldes en ny kronobonde i Södergården, i det att halva hemmanet i januari detta året utarrenderats till *Per Månsson* från Björnberget. I hans fall uppskattades "bristfälligheten" till 85 daler 24 öre silvermynt och ett förslag om tio års skattefrihet underställdes av häradsnämnden konungens befallningshavande. *Per Månsson* avled mycket snart, sedan han tillträtt gårdsbruket (30/1 1724, 48 år gammal). En tvist uppstod efter hans död mellan hans änka, *Karin Persdotter*, och hennes frände rådmannen *Anders Wetterström*. Den senare stämde nämligen änkan för att hon ej ville avträda gårdsbruket till honom trots att *Per Månsson* skulle ha ingått kontrakt med honom härom. Bland vittnen i målet på vårtinget 1724 var bl. a. *Arvid Bengtsson* som intygade att *Per* på sommaren 1723 förklarat sig ej ha någon trevnad på *Bunnström* utan ville återflytta till *Björnberget* och avstå bruket till *Wetterström*. En annan bonde, *Johan Andersson* i Fågelvik, vittnade, att han förgäves sökt få övertaga *Pers* brukande av *Södergården* men blivit förekommen av *Wetterström*. Hur det än må ha varit med den ingångna överenskommelsen mellan *Per Månsson* och *Wetterström* slutade det med förlikning i de inbördes tvisterna på hösttinget 1724. *Wetterström*, som en tid bott på och brukat *Södergården*, där han var mantalsskriven detta år, avstod bruket till *Karin Persdotter* och överenskommelse träffades i godo om dispositionen av höstråg, som *Wetterström* sått året förut

och börjat att tröska.

Karin Persdotter återfinnes i handlingarna ännu våren 1725. Vid denna tid torde emellertid kronan ha ingått kontrakt med nya brukare av ifrågavarande hälft av *Södergården*. Bland de bönder som på hösttinget 1726 representerade *Bunnström* i en nedan behandlad tvist med *Jordstorp* märkes *Johan Johansson* och *Anders Månsson*. Troligen har vi i dem att se *Karin Persdotters* efterträdare i bruket. *Anders Månsson* gifte sig tydligen med änkan *Karin Persdotter*. På våren 1727 anges uttryckligen *Johan* och *Anders* i *Södergården* som ansvariga för det dit tillhöriga soldattorpet. *Anders Månsson* skymtar som vittne i domboken 1732.

Änkan *Karin Persdotter* möter senare och i ett ganska sällsamt sammanhang. Vid flera tillfällen 1739 anställdes inför häradsrätten förhör med anledning av att en dräng *Jonas Olofsson* i *Mellby* anklagades för tidelag. Drängens mor *Marit Olofsdotter* berättade vid förhör, att hon en majsöndag efter slutad gudstjänst uppsökt av sin mans släkting *Karin Persdotter* i *Bunnström*, som frågade efter *Marits* stackars anklagade son. Då *Marit* berättade om pojakens ängslan, fick hon av den f. d. *Bunnströms-hustrun* råd, som ger oss en intressant inblick i tidens vidskepelse — *Karin* återopade, att hon av ett "gångkvinnofolk" blivit tillrättad att göra så då hennes egen son en gång "gråtit och ängslat sig". Hon lämnade *Marit* en liten trekantig, ljusbrun sten av en åskviggs utseende att sy in i *Jonas'* kläder. På *Karins* råd satte *Marit* vidare tre nålar med spetsarna uppåt i hans tröja, en av nålarna var en "silkesnål", på vilken det satt en silkesända. Alltsammans hade uppdragats vid prosten *Lindhls* förhör med *Jonas* några dagar tidigare. Det betonades, att *Karin* i *Bunnström* varit anledning till denna vidskepelsen, men tyvärr ger oss källorna ej ytterligare vittnesbörd om hennes person.

Vid sidan av *Sven Nilsson* nämnes vid några tillfällen, 1726 och 1732, en annan

bonde i Mellangården, Anders Nilsson. Något närmare om hans besittningsrätt har ej anträffats.

Såväl Södergården som Mellangården höll en soldat, nr 99 och 100 vid Vista kompani av Jönköpings regemente. En rannsaking 1723 visar att Södergårdens soldat hade ett torp men att taket var "ofärdigt". Mellangårdens soldat hade ännu ej fått något torp. För nr 99 tjänade under slutet av Karl XII:s tid och början av frihetstiden knekten Nils Persson, som vid ett tillfälle i domboken 1725 bär namnet Bunnghren. Han var son till Per Nilsson i Ravelsmark. Karin Persdotter försäkrade på vårtinget 1725, att Nils skulle åtnjuta 1/2 spannlunds åker "uppdynad att njuta i två års tid". Två år senare utdömdes soldatstugan på tinget som oduglig med vitesföreläggande för de båda nu ansvariga bönderna Johan och Anders i Södergården. Strax därefter dog Nils; roten blev vakant 1728. Hans änka, Ingrid Månsdotter, stämde året därpå sin mans styvmor Ingeborg Persdotter och hennes son Lars Persson i Ravelsmark om en skuld, som Nils Perssons nyligen avlidne far erkänt sig ha till sin son i soldattorpet på Bunnström.

Roten nr 100 var länge vakant men omkring 1722 lejdes en knekt vid namn Bengt Larsson. Han klagade 1725 på bonden på Mellangården Sven Nilsson över att han ej fått "dess tillståndiga legemål". Bengt var gift med Maria Nilsdotter, som omtalas vid ting 1723 och 1732.

En annan soldatänka i Bunnström, Maria Jonsdotter, omtalas i domboken 1732 som bosatt alldeles intill Bengt Larssons stuga utan att det klart framgår vem hon var änka efter. Hon beskyldes för att ha stulit en ko.

Ytterligare några i Bunnström bosatta personer har antecknats ur domböckerna. Vid hösttinget 1723 omtalas "inhyses kvinnofolket" Karin Nilsdotter, som tog tillbaka en tidigare utkastad beskyllning för tjuvnad mot den förut nämnde skjutsrättaren Jöns Carllund.

I sammanhang med den stora tvisten om

rågången mellan Bunnström och Jordstorp redovisas på hösttinget 1726 i förstnämnda by ytterligare en bonde, nämligen Jöns Persson. Tyvärr har det ej varit möjligt att inhämta några närmare upplysningar om honom.

Det var många besvärligheter som väntade Bunnströmsborna i deras nyröjningsarbete på gårdarna. Vid hösttinget 1723 androgs besvär, som visade att bönderna ej tillbörligt respekterade varandras gårdar som utsattes för skador av boskapen. Också grannsämjan med Ravelsmarks- och Jordstorpsborna lämnade åtskilligt övrigt att önska. Vite utsattes för överträdelser mot den inbördes enigheten. På samma ting utsågs på Bunnströmsbornas begäran två nämndemän att övervaka uppdelningen av åkerjorden i byn. I maj året därpå vände sig samtliga bönder mot skjutsrättaren Jöns Carllund, som beskyldes för att ha mer åker och äng än som tillkom honom. På nytt anbefalldes skiftesförrättning i byn, nu under tillsyn av nämndemännen Nils i Solberga och Nils i Berghem. På vintertinget 1726 försäkrade Jöns, efter stämning av Hjulhammar, att han med första skulle låta uppsätta gärdsgården mellan Södergården och Lillgården. Vid hösttinget 1724 meddelades att Bunnströms- och Ravelsmarksborna bilagt en del granntvister och att en gärdsgård skulle uppsättas byarna emellan under kontroll av nämndemännen Johan i Granmark och Jon i Boarp. Ravelsmark skulle ha en fägata i Bunnns vatten mot Jordstorps ägor.

En stor tvist seglade snart upp mellan Bunnströmsborna och delägarna i Jordstorps by, framför allt innehavaren av kaptensbostället där, överstelöjtnanten frih. Mörner, representerad av kapten Sandahl. På hösttinget 1726 inställde sig den sistnämnde jämte flertalet bönder i de båda byarna för att diskutera den av Bunnströmsborna uppsatta gärdsgården, som av motparten förmenades vara jordstorparna till förfång. Vid tillfället i fråga företeddes ett av häradsskrivaren Anders Almqvist på

sommaren förut efter landshövdingens order uppsatt besiktningsinstrument, där samtliga skäl i målet utförligt redovisas. Häradsrätten tog ej ställning i saken utan hänsköt tvisten till landshövdingeämbetet, enär båda de tvistande hemmanen var av krononatur.

Domböckerna skänker oss en och annan glimt av förhållandena på Bunnström. Då Arvid Bengtsson i Södergården 1725 sökte befrielse från honom påförd husröteersättning för Tykavik, anmärktes på tinget, att han råkat i stor fattigdom och inte ägde ett enda levande kreatur mer än en utgången och oduglig häst samt några "obrukeliga" kor och "paltor av intet värde".

Småningom stundade emellertid bättre tider. I domboken 1729 finner vi, att Hjulhammar och Arvid Bengtsson beviljades utsyning av fem tolfter timmer var i Gränna sockenallmänning. 1732 fick Hjulhammar två tolfter till uppförande av ett foderhus. Samtidigt beviljades Sven Nilsson på Mellangården tre tolfter till en bod och Anders Nilsson sammastädes lika mycket till en kölna. Här omtalas också Peter i Norrgården; han fick fyra tolfter till uppförande av en lada. Han är identisk med den ovan omtalade fjärdingsmannen Peter Friman.

De spridda notiser som ovan sammanställts till övervägande del ur Vista härads domböcker 1721–1732 ger oss ett bestämt intryck av en viss uppräckning i fredens hägn av förhållandena i Bunnströms by. Intrycket förstärkes för de följande åren vid en fortsatt domboksgenomgång.

Bunnström 1733–1755

Vid början av detta tidsavsnittet upphävdes den frihet från skatt som varit ett villkor för upptagandet av Söder- och Mellangården vid frihetstidens början. Hemmanen redovisades fortfarande som kronojord men var nu skattlagda enligt en noggrann skattlägningsprocedur 1733 (i kammarkollegiets arkiv förvaras ett vidlyftigt skattlägningsinstrument avseende Södergården och Mellangården detta år). Innan periodens slut

hade hela Bunnströms by kameralt förändrats såtillvida som alla delar av densamma skatteköpts av sina åbor och därigenom förvandlades från krono till skatte.

1. *Södergården*. Södergården torde under den tid varom här är fråga varit uppdelad på tre brukare. Vid periodens slut var hemmanet uppdelat på ett $\frac{1}{2}$ hemman och två $\frac{1}{4}$ hemman.

Fänrik *Carl Peter Hjulhammar* dog i januari 1735, antagligen på Södergården. Hans änka *Maria Sandwall* torde ej längre ha kvarbott där; hon omnämnes i ett rättsprotokoll i maj s.å. med anledning av en tvist med *Anders Månsson* om en utjord "Kiörkåckran", som *Anders* utan hennes vetskap besått. Enligt *Elgenstiernas* ättartavlor avled hon 20 år senare på Hillinge i Skärstads socken och det troliga är, att hon snart nog flyttat från Bunnström. Det har ej varit möjligt att klarlägga vem som efterträdde henne som brukare av fjärdedelen i Södergården. Först mot periodens slut uppträder här bonden *Nils Johansson*, som 1755 fick skatträttighet på sin del av Södergården för 62 daler silvermynt.

Arvid Bengtsson blev länge kvarboende på sin hemmansdel ($\frac{1}{4}$ hemman). Han åberopas ännu 1753 som vittne i en rättstvist men torde kort därefter ha avlidit och efterträtts av sin son *Anders Arvidsson* som 1755 lät skatteköpa sin hemmansdel för 62 daler silvermynt. *Arvid Bengtsson* var gift minst två gånger, först med *Ingrid Jonsdotter* och senare med *Maria Larsdotter*. Utom sonen *Anders* hade *Arvid* en dotter *Ingrid*.

Anders Månsson förekommer på sin andel i Södergården ($\frac{1}{2}$ hemman) enligt dombokens uppgifter senast 1753 och kan mycket väl ha levat ännu vid slutet av den här behandlade perioden. Han hade en son *Måns*, som 1755 skatteköpte denna del för 125 daler silvermynt. Vid ett tillfälle (se nedan) omtalas också en styvson till *Anders* vid namn *Per Persson*, son till *Per Månsson* och *Karin Persdotter*.

I början av perioden omnämnes *Johan*

Kulberg boende i Södergården "aldeles utfattig" (tingsprot. 19/5 1735). Om han var gårdsbrukare eller inneboende framgår ej och sak samma gäller en annan senare omtalad invånare i Södergården, nämligen fältväbel *Elgfot* (tingsprot. 25/10 1750).

Under hela den period varom här är fråga tjänade Olof Persson *Bunqvist* som Södergårdens rotesoldat. Han förekommer ganska ofta i tingsprotokollen (t. ex. 7/5 1741 och 21/1 1743 instämd angående en pantsatt koppargryta). Det är troligt att han 1733 eller däromkring, alltså kort efter tillträdet, fick sitt torp nyuppfört (i tingsprot. 18/1 1733 talas om den gamla stugans upphuggning och 24/5 1734 att torpet var "till största delen förbättrat"). Om den nya stugan är identisk med den ännu kvarstående kan ej avgöras. *Bunqvist* var gift två gånger, först med Elin Haborsdotter och efter hennes frånfalle med Maria Pedersdotter (ett inbördes testamente mellan *Bunqvist* och andra hustrun i häradsrättens protokoll 5/5 1747). Båda äktenskapen synes ha varit barnlösa. Han var tydligen en duktig soldat, deltog i tidens krig (i tingsprot. 7/5 1741 anges han vara "avmarscherad från orten", 21/1 1743 "bortkommenderad") och fungerade någon gång tillfälligt som vice korpral. I sistnämnda egenskap ställdes hans disciplinära förmåga på prov, då rotesoldaten Hans Hurtig för Ravelsmarks rote (nr 98 av Vista kompani) 1743 och 1744 upprepade gånger överföll sina rotebönder. *Bunqvist* kommenderades vid några tillfällen att stilla oväsendet och blev en gång sårad av den våldsamme soldaten i grannbyn, som snart tycks ha blivit skild från sin rote.

Trots att Södergårdsbönderna byggt ett nytt torp åt *Bunqvist* kom denne i konflikt med en av dem, nämligen Arvid Bengtsson. Ett högst löjligt gräl utspann sig på hösten 1750. Målet förevar vid tinget den 25 oktober och är på grund av sina målande detaljer värt att ganska utförligt refereras. *Bunqvist* hade stämt Arvid Bengtssons hustru för att hon kallat honom för en tjuv. Arvid å sin sida stämde *Bunqvist* för att han slagit Ar-

vids son Anders och trängt sig in i Arvids stuga och tagit honom i skägget – oväntat nog får vi en liten detalj i Arvids utseende. Det hela hade tilldragit sig en söndagkväll, då *Bunqvist* tillsammans med Peter Persson i Jordtorps Mellangård begett sig till Södergården för att av den nyssnämnda fältväbel *Elgfot* få hjälp med att läsa ett brev – man kanske vågar dra slutsatsen att soldaten var analfabet. *Elgfot* var inte hemma och då utspann sig grälet med Anders och hans föräldrar. Om vad som verkligen hände stod utsaga mot utsaga. Efter intermezzot gick *Bunqvist* in till Anders Månsson, som uppenbarligen bodde alldeles bredvid Arvid Bengtsson i Södergården. Därefter gjorde *Bunqvist*, den nyssnämnde Peter Persson och ytterligare en person, Peter Svensson i Torstorp, som under bråket dykt upp på Södergårdens ladugård, sällskap hem till soldatens torp, "ett stycke från gården". Rätten befriade salomoniskt bägge parter från anklagelserna – det hela måste nog betraktas som ett ovanligt struntmål. Men *Bunqvist* ruvade i busken. Han beskyllde nämligen Anders Arvidsson för att denne många år tidigare skulle ha överfallit sin far med hugg och slag på en åker. Detta kuriösa mål upptogs på februaritinget 1751 av den tydligen överambitiöse landsfiskalen Lars Lundius. Förhöret visade, att Arvid och Anders vid ett tillfälle kommit i delo om besåendet av en åker och att fadern därvid gett sonen ett par "påkslängar". Men man kunde ej styrka någon "obeskedlighet" hos Anders mot hans far. Också detta mål blev följaktligen nedlagt.

Under den tid varom här är fråga börjar andra torpare än soldaterna att framträda i källorna. På Södergården redovisas sålunda torparen *Hans Jonsson* (tingsprot. 17/1 1747, 25/1 1755) och torparen *Nils* (tingsprot. 30/5 1751).

Också andra personer, utöver de ovan nämnda, förekommer i källorna antecknade som boende i Södergården. I tingsprotokoll 22/5 1733 stämde prostens Anders Unnerus Arvid Bengtsson och hans grannar till an-

svar för avlidna pigan *Elisabet Månsdotters* kvarlåtenskap, vilken efter kyrkorådets beslut skulle tillfalla socknens fattiga. Mot periodens slut stöter vi som vittne på en annan piga *Maria Svensdotter* (tingsprot. 16/2 1750, 29/9 1753).

2. *Mellangården*. I *Mellangården*, numera förmedlat till $\frac{3}{4}$ hemman, omtalas vid periodens början på den ena halvan ($\frac{3}{8}$ hemman) den tidigare nämnde *Sven Nilsson*. Han torde ha avlidit strax före 1748. Två år senare ingicks en förlikning om denna del av *Mellangården* mellan änkan *Sara Persdotter* och barnen *Peter*, ensam myndig, och de omyndiga *Maria*, *Abraham*, *Johan*, *Marit*, *Jöns* och *Elin*. *Sara* stod då i begrepp att gifta om sig med drängen *Johan Eliasson*. Till följd härav blev den sistnämnde nu åbo på *Mellangården* och åtog sig vissa förpliktelser gentemot barnen. *Johan* återfinns i *Bunnström* perioden ut. Han skatteköpte 1755 sin del av *Mellangården* för 90 dlr silvermynt.

Vid sidan av *Johan Eliasson* skymtar på den andra delen av *Mellangården* (likaledes $\frac{3}{8}$ hemman) en bonde vid namn *Johan Nilsson*, som 1755 likaledes lät skattköpa sin andel för 90 daler silvermynt.

Också till *Mellangården* hörde ett soldat-torp. 1733 fick soldaten *Bengt Larsson* avsked. Hans efterträdare har ej återfunnits i tingsprotokollen. Vid torpsyner 1745 och 1748 hade från regementets representanter anmärkningar framförts mot torpets beskaffenhet. Roteintressenterna — *Sara Persdotter* och hennes son *Peter* samt även kamrerare *Anders Bergenadler* på *Aranäs*, som tydligen var delaktig i ansvaret för torpet — tillhölls vid hösttinget 1748 att sätta torpet i stånd.

3. *Norr- eller Lillgården* räknades för $\frac{1}{4}$ mantal. Här omtalas vid periodens början *Petter Friman*, som omnämns tidigare. I samband med en rannsaking om innesående pastoralier angavs *Petter* vid ting 1736 vara fattig. Han har snart avträtt hem-

manet, ty år 1742 omtalas en annan åbo, nämligen *Knut Jönsson*, som suttit där minst ett år. En plan att upplåta hemmanet åt en annan brukare blev då ej förverkligad utan *Knut* satt kvar i flera år. Han förliktes 1744 med *Bengt* i *Ravelsmark* om en skuld. År 1748 ådömdes *Knut* böter efter stämning av salpetersjuderidirektören *Christopher Hedman* för åverkan på salpeterjord. Året därpå upplät landsfiskalen *Rafael Björkengren* *Lillgården* till en ny brukare på sex år, nämligen *Gustaf Jonsson*. Strax efter löste emellertid *Björkengren* hemmanet till skatte och efter hans död 1750 ärvde därmed hans änka *Catharina Rosenschantz* skatterätten, som hon 1752 för 250 dlr smt sålde till en ny brukare *Salomon Johansson*. Som en följd härav blev *Gustaf Jonsson* samma år före *Thomasdagen* uppsagd från *Lillgården*. Fru *Rosenschantz* och *Gustaf Jonsson* stämde varandra men vid vårtinget 1753 ingicks en ytterligt detaljerad förlikning dem emellan av huvudsaklig innebörd att *Salomon Johansson* till *Gustaf* avstod *Lillgården*, där han nu alltså blev skattebonde och kvarbodde vid den här behandlade periodens slut. Skattebrevet för *Lillgården* är daterat den 9 juli 1753 (se J. A. Almquist, a. a. s. 800); den 1750 inbetalade summan utgjorde 90 dlr silvermynt. *Gustaf* tycks ha varit en oroskälla för sina grannar, kanske inte olik soldaten *Bunqvist*. Vid hösttinget 1753 stämde han av drängen *Måns Andersson* i *Södergården* (*Anders Månssons* son) för att han på pingstdagen skulle ha kallat *Måns* för "tjuv och logetjuv". *Gustaf* nekade till att ha okvädat *Måns* men erkände att han kallat hans far *Anders* för "logetjuv"; samtidigt påstod han att denna skällt *Gustafs* son för "tjuvunge och skammehake". Enligt *Gustaf* skulle *Anders* för några år sedan ha stulit säd hos grannen *Arvid Bengtsson*. *Arvid*, som var tillstädes på tinget, berättade, att en styvson till *Anders*, *Per Persson* (nämnd ovan), för 20 år sedan, då han var en ung pojke, skulle ha tagit säd på logen från *Arvid*, men att saken förlikts. Också i detta

mål, som avslöjar hur skvaller och förtal kan infektera grannsämjan, hördes vederbörligen vittnen och rätten fällde en salomonisk dom. Året därpå ingick så Gustaf Jonsson och Anders Månsson förlikning.

I protokollet skymtar någorlunda levnadsförhållandena i Bunnström. Karakteristiska är uppgifterna i det 1733 ingångna tidigare åberopade avtalet om husröteersättning mellan Södergårdsbrukarna Hjulhammar, Anders Månsson och Johan Johansson. Man hade stall, fähus och fårhus gemensamt liksom ansvaret för soldattorpet. Av tidigare referat framgår klart, att boningshusen låg intill varandra. Man var säkerligen hänvisad till en nära gemenskap i arbetet. Påfallande är att brukarna av Södergården inbördades ytterst sällan var indragna i tvister som drogs inför tinget. När så undantagsvis skedde, ordnades som regel det hela upp med förlikning. Då soldaten

Olof Bunqvist kom i delo med Arvid Bengtsson, fick han i varje fall ej stöd hos grannen i Södergården.

Om lantbruksvillkoren får man ej många upplysningar i protokollen. 1733 ersattes det gamla fårhuset i Södergården med ett nytt och stall och fähus reparerades. Uppgiften löstes gemensamt av bönderna i Södergården.

Gemensamt framträder vid några tillfällen hela byn Bunnströms bönder. År 1750 besvärade de sig sålunda över att grannar tog vägen över deras by- och torpägor i stället för att begagna "stora landsvägen" och över åverkan på led och grindar liksom på utmarkens småskog. Varning mot sådana överträdelser kungjordes vid häradstinget. Även då det gällde att slå vakt om skogen uppträdde byborna gemensamt, någon gång i samverkan med grannbyar (15/1 1742, 5/5 1747).

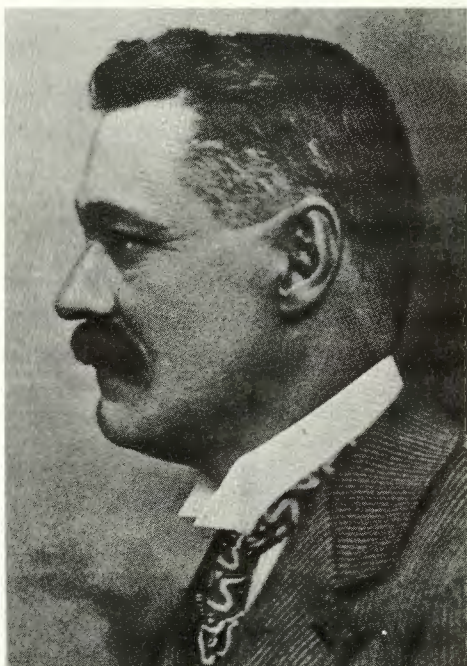
Vilhelm Berger, en skildrare av emigranternas hundår

Av Ulf Beijbom

En förbigången del av svensk emigrationshistoria är den svenskamerikanska litteraturen, dvs. litteratur skapad av utvandrarerna i Amerika.¹ En anledning till det ringa intresset för emigrantlitteraturen är dess status som kvalitativt obetydlig och därmed ointressant. De flesta bedömare har varit överens om att de svenskamerikanska författarna producerade en epigonlitteratur, en slags vilsen efterklang till samtidens svenska bokutgivning. Enligt en nutida forskare, Nils Hasselmo, var "the dependence of Swedish-American writers on Swedish models ... quite striking. It is hardly possible to point to a single author whose writing differed significantly from those of contemporary Swedish writers. Not least in the case of poetry, it is also difficult to avoid the assessment that Swedish-American literature was somewhat dated".²

Den svenskamerikanska litteraturens allmänna karaktär

En av författarna själva, journalisten Ernst Skarstedt (1857–1929), som gav ut ett biografiskt uppslagsverk över skriftställarna, ansåg däremot att "vi äga en förvånansvärt rikhaltig och även kvalitativt förträfflig litteratur, evad det gäller historisk forskning, biografi, novellistik, poesi, religiös uppbygelse eller annat hithörande, och en press som ... är fullt jämnod med den svenska."³ Den onekligen partiske Skarstedt har rätt vad gäller den svenska emigrantlitteraturens omfattning. Själv biograferade han ca 300 skriftställare. Fritjof Anders främst på biblioteket i Augustana College och

Vilhelm Berger
1867–1938

Kungliga biblioteket i Stockholm baserade bibliografi ger med åtskilliga tusen titlar en god inblick i den mångfald Skarstedt talar

¹ Om definition av begreppet skandinavisk (svensk) emigrantlitteratur se Dorothy Burton Skårdal, *The Divided Heart. Scandinavian Immigrant Experience through Literary Sources*. Kristiansand 1974, s. 16–21.

² Nils Hasselmo, *Swedish America. An Introduction*. Minneapolis 1976, s. 30.

³ Ernst Skarstedt, *Pennfäktare, Svensk-amerikanska författare och tidningsmän*. Tecknade av Ernst Skarstedt. Andra upplagan, Stockholm 1930, s. 9. Föregångaren *Våra Pennfäktare* utkom i San Francisco 1897.

om.⁴ Vi väntar emellertid fortfarande på en utförlig svenskamerikansk bibliografi, som då om möjligt även skulle inkludera den mycket omfattande litteratur som följer sig i floran av tidningar och tidskrifter. Gissningsvis skulle en sådan uppta minst 15 000 litteraturreferenser.

Denna mestadels i USA utgivna, med få undantag svenskspråkiga litteraturen understöddes främst av de svenskamerikanska tidningarna och kyrkliga organisationerna. Journalist, präst eller lärare var vanliga yrken för svenskamerikanska författare. Det överväldigande antalet verk hade religiös karaktär, vilket exemplifieras av att Augustana Book Concern 1891–1920 i medeltal utgav tjugofem svenska böcker om året. Vid sidan av uppbyggelseskrifter hade historiska verk, reseskildringar och minnesskrifter stor framgång hos den svenskamerikanska publiken. Högt räknat 15 % av bokutgivningen bestod av skönlitteratur, dvs. berättelser, noveller, romaner och lyrik som i många fall först publicerats i tidningarna. Som nämnts utkom en stor del av litteraturen aldrig i bokform.⁵

Tidningarna, med få undantag publicerade en gång i veckan, var alltså fundamentala för den svenskamerikanska skönlitteraturen. Ett annat viktigt medium var kalendrar som Korsbaneret, Prärieblomman eller Kurre kalender eller månadsskrifter som Valkyrian, Ungdomsvännen eller Kvinnan och Hemmet. Även om det var synnerligen riskabelt, tvingades många författare att publicera sig på eget förlag. Inte minst de sistnämnda hade anledning att känna sig besvikna över läsekretsens begränsning. De som hade tid för litteraturen utgjorde endast en obetydlig andel av de 1,2 miljoner svenskar som mellan 1846 och 1930 bosatte sig i Nordamerika. Mot den bakgrunden ter sig den stora bokutgivningen som en heroisk kulturinsats. En viktig förklaring till emigrantlitteraturens imponerande omfattning är svenskamerikanernas regionala splittring över en världsdelen och åsiktsmässiga på otaliga rivaliserande kyrkor och föreningar.⁶

Forskningsläge

Den svenska emigrantlitteraturens möjligheter att ge social-psykologisk information har ibland uppmärksamats av emigrationsforskare med litteraturvetenskaplig eller lingvistisk bakgrund, t.ex. Nils Hasselmo, Göran Stockenström och Martin Allwood. Eftersom de moderna svenska emigrationsforskarna i så hög grad varit historiker har emigrantlitteraturen kommit till användning endast i undantagsfall och då främst som komplement till det mer exakta källmaterialet. Först på senare tid har bland historikerna framvuxit en insikt om att emigrantlitteraturen ger unik information om utvandrarens kulturella situation och attityder till mycket diskuterade frågor som assimilation och etnisk identitet.⁷

Litteraturvetaren och norsk-svensk-amerikanen Dorothy Burton Skårdal har gjort den banbrytande forskningsinsatsen kring temat "Scandinavian Immigrant Experience through Literary Sources". Denna underrubrik på avhandlingen *The Divided Heart* (1974) ger en ingående analys av utvandrarlitteraturens möjligheter att beskriva sociala, kulturella och ideologiska förhållanden inom de skandinaviska emigrant-

⁴ O. Fritjof Ander, *The Cultural Heritage of the Swedish Immigrant. Selected References*. Rock Island, Ill. 1956.

⁵ Hasselmo, a. a. s. 41–44, särskilt Table 3; Ulf Beijbom, *Amerika, Amerika. En bok om utvandringen*. Lund 1977, 227–230; Nils Hasselmo, *Amerika-svenska. En bok om språkutvecklingen i Svensk-Amerika*. Lund 1974, s. 29–35; Göran Stockenström, *Sociological Aspects of Swedish-American Literature* i Nils Hasselmo (ed) *Perspectives on Swedish Immigration*. Duluth, Minn. 1978, s. 256–78, 256; Vilhelm Berger, *Svensk-Amerikanska Meditationer*. Rock Island, Ill. 1916, s. 109 f.

⁶ Vilhelm Bergers skrifter, främst *Svensk-Amerikanska Meditationer* beskriver svenskamerikanernas ideologiska splittring; Beijbom a. a., s. 195–246.

⁷ Martin S. Allwood, *Amerika-svensk lyrik genom 100 år*. Mullsjö 1949 (inledningen). Den förbigångna emigrantlitteraturen berörs av Harald Runblom och Lars-Göran Tedebrand i *Future Research i Swedish-American History: Some Perspectives in Swedish Pioneer Historical Quarterly*, April 1979, s. 129–140.

miljöerna. Skårdal är förtrogen med traditionellt historiska infallsvinklar, men hennes metoder är hämtade från litteraturvetenskap, sociologi och etnologi. Hennes bok är det första försöket i stor skala att använda de skandinaviska utvandrarernas skönlitteratur som källa till en rad historiskt värdefulla kunskaper.

Den svenskamerikanske författaren

Som nämnts hade den svenskamerikanske skriftställaren ofta sin borgerliga gärning förlagd till tidningsredaktionen, kyrkan eller utbildningsvärlden. Med undantag för den inte minst i Sverige synnerligen populära romanförfattaren Leonard Strömberg (1871–1941) är det knappast troligt att någon enda kunde försörja sig av författarskapet. I fallet journalister som var författare, kan man dock tala om skribenter som levde på pennan. Att gruppen var stor framgår av Skarstedts författarbiografier. Den "förste svenskamerikanske poeten" Magnus Elmlblad (1848–88) och Skarstedt (1857–1929) själv tillhörde dessa professionella "pennfäktare". Chefredaktören, författaren och läraren Johan Enander (1842–1910) är ett annat bra exempel. Den mest typiske representanten för kombinationen journalist och litteratör torde dock Vilhelm Berger vara.

Jämte ingenjörer och tekniker kan "pennfäktarna" beskrivas som karakteristiska för de intellektuella emigranterna från 1800-talets Sverige. Som Elmlblad, Skarstedt och Berger kom de ofta från bildade och borgerliga miljöer eller de hade som Enander utvandrat med starka intellektuella föresatser från en fattig miljö och svingat sig upp till en kulturposition som sannolikt aldrig kunnat uppnås i Sverige.⁸ Variationen bland emigrerade intellektuella var tillräckligt stor för att skapa en mångfasetterad svenskamerikansk kultur med kyrkor, skolor, föreningar och tidningar. Trots att dessa "etniska organisatörer" var fundamentala för mentaliteten i Svensk-Amerika framstår de förvånansvärt ofta som anonyma för eftervärlden. Inte minst av denna

anledning är gruppens mest artikulerade företrädare, de svenskamerikanska skriftställarna, en angelägen målgrupp för forskningen. Här gäller i högsta grad att såväl författaren som hans verk är intressanta.

Persondata om Berger

Vilhelm Berger skulle kunna beskrivas som prototypen för den svenskamerikanske skriftställaren. Han är inte bara i högsta grad representativ för de yrkesmän Skarstedt kallar "pennfäktare". Bergers produktion belyser dessutom på både helgjutet och nyanserat sätt den intellektuelle bättre-mans-sonens situation i Svensk-Amerika. Samtidigt gestaltas flertalet av de vardagliga fenomenen i invandrerens klaven. Bergers miljö var staden, där efter sekelskiftet svenskamerikanernas majoritet bodde.⁹ I städerna och då främst storstäderna Chicago, New York och Minneapolis låg flertalet tidningsredaktioner, föreningar och andra etniska institutioner, vilket gjorde dem till de vanligaste uppehållsorterna för intellektuella, i all synnerhet journalistiskt verksamma, emigranter. Bergers städer var Chicago och New York, vilka mer än några andra katalyserade utvandrarernas sökande efter materiell bärgning och andligt fotfäste. Berger hör till en av de verkligt intressanta gestalterna på den vindpinade svenskamerikanska parnassen. Hans verk har i lika hög grad som flertalet andra emigrantförfattares varit bortglömt på bägge sidor Atlanten.¹⁰

Viktiga konturer avtecknar sig emellertid i författarskapet. Berger föddes den 17 oktober 1867 på bruksgården S. Håkanbol i

⁸ Skarstedt, a. a. s. 53–55. Allan Kastrup, *The Swedish Heritage in America*. St. Paul, Minn. 1975, s. 376–78, 491f.

⁹ Beijbom, *Swedes in Chicago, A Demographic and Social Study of the 1846–1880 Immigration*. Växjö 1971, s. 11 f.

¹⁰ Berger har ej biograferats i Allan Kastrups standardverk om svenskamerikanerna, *The Swedish Heritage in America*. I flertalet äldre svenskamerikanska uppslagsverk är han emellertid biograferad.

Nysunds församling, Värmland. Han var yngst i en kull på elva barn. Fadern var filosofie magistern, brukspatronen och riksdagsmannen A. A. Berger, en framstående liberal med näringslagstiftning, skatter och kommunikationer som politiska huvudfrågor. Bergers uppväxt präglades av den klassiska värmländska järnbruksam miljön och den ekonomiska omstruktureringen, inte minst inom järnhanteringen, efter 1850. Hans minnen av den rikt begåvade fadern måste ha varit knappa, eftersom denne dog redan 1871. Två av bröderna blev kända män, Alexander Fredrik (1844–1901) var en framstående matematiker i Uppsala, och Ossian (1849–1914) var jurist, riksdagsman, justitieminister 1902–05 och slutligen justitieombudsman. Gentemot dessa flitiga begåvningar måste Vilhelm ha tett sig som ett svart får. Han var också åtskilligt yngre än bröderna. Fadern var vid hans födelse 52 år gammal och modern 47. Vilhelms studier vid högre allmänna läroverket i Örebro 1878–85 fullbordades ej med studentexamen och fortsatt läsning i Uppsala. I stället gick Berger ut i förvärvslivet och tjänstgjorde som bokhållare på olika bruk i Värmland. Någon tid hjälpte han brodern Gustaf Adolf med förvaltningen av Håkanbol, i familjens ägo till 1904. Efter giftermål med Johanna Maria Lindskog från Højdebråten 1894 flyttade han till Örebro. Hustruns död i augusti 1896 torde ha varit den direkta anledningen till emigrationen samma höst. Han gifte sig igen ganska snart efter ankomsten till Amerika 1898 och efter den andra hustruns död 1900 gifte han sig ännu en gång 1906.¹¹

Självbiografiskt i novellerna

Trots att Vilhelm Berger hedrats med korta biografier i Svenskt biografiskt lexikon och Svenska män och kvinnor framstår hans levnadsöde som anonymt. De biografiska notiserna klargör inte utvandringsorsaken i en tid som var allt annat än lysande i Amerika. Flera noveller med självbiografisk udd låter oss dock ana att Berger haft

en rad motgångar och i ett brev med självbiografiska data skriver han att han var "en stor slarver" i Sverige. I den självbiografiska lång-novellen Glad och hungrig. Minnen från mitt hundår i Amerika berättar Berger, att han anlände till Chicago den 10 oktober 1896 med "den av mina syskon ganska rundligt tilltagna reskassan" nedkrympt till 34 cents. "Till råga på eländet", fortsätter han, "var jag mera bevandrad i latin än engelska".¹² Berger var alltså predestinerad för ett rejält "hundår" på den amerikanska smältdegelns botten – det i Bergers produktion så vanliga uttrycket hundår står för de initialsvårigheter som mötte emigranten. Denna ofta årslånga tid beskrivs också som "ekluten".

Glad och hungrig och noveller som "Mitt första jobb i Amerika" skildrar den opraktiske f. d. manschettarbetarens svåra tillvaro i storstadsmiljön, där endast tunga och smutsiga kroppsarbeten erbjöds en icke-engelsktalande nykomling. När Berger sökte jobb som tegelbärare på ett bygge blev han t. ex. ratad och utskrattad i samma stund som förmannen fick syn på hans lilje-vita händer. En sådan "gröngöling" dög endast som plakatbärare men då blev han skändligen lurad på sista avlöningen.¹³ Det var svåra tider i Amerika hösten 1896, vilket i första hand drabbade de nyss anlända emigranterna. Berger sjönk ned i arbetslöshetens elände, blev dagdrivare och levde på krogarnas friluncher eller betalade 10 cents för en bädd på ett nedlusat ungarlshärbärge. Under långa perioder utgjordes dieten av vatten och bröd. Vid ett tillfälle ja-

¹¹ Berger utgav matrikeln Örebro Studenter 1864–1888 (Örebro 1894), hans debutverk; Svenskt Biografiskt lexikon, del 3. Stockholm 1922, s. 495 f (G. N. Swan); Svenska Män och Kvinnor, del 1. Stockholm 1942, s. 240 f; Skarstedt, a. a. s. 30 f; Nysunds församlingsarkiv.

¹² Brev 31 januari 1937 från Berger till O. R. Landelius. Emigrantinstitutet; G. N. Swan, "Svensk-amerikanska författare" i Ungdomsvännen, 1909, s. 89–91; Glad och hungrig. New York 1935, s. 3.

¹³ Glad och hungrig s. 5–10; "Mitt första jobb i Amerika" i Valkyrian 1907, s. 15 f.

gades han och en hop andra luffare bort av polisen då de försökte stjäla sig till några timmars sömn i en av pariserhjulets gondoler på nöjesfältet i Lincoln Park. Ur en situation där självmordet framstod som en utväg, räddades Berger av augustanaprästen Carl Evald och dennes hustru, vilka ordnade frivård på Augustana Hospital och gav honom kläder och husrum. Bergers tacksamhet mot Evald och Augustanakyrkan kom att avspeglar sig i den litterära produktionen.¹⁴

Den stolte Vilhelm Berger ville inte i onödan ligga sina välgörare till last, i all synnerhet som han fått nog av "ekluten" i Chicago. På originellast möjliga sätt, till fots, förflyttade han sig därför till det hägrande New York. Färdsättet betingades inte bara av ekonomin. Lika viktigt för den blivande författaren var att lära känna landsbygden mellan landets två största städer.

Emigrantens hundår fortsatte i New York och Brooklyn. När Berger togs för luffare och avvisades från Augustanakyrkans emigranthärbärge på 5 Water street var han för stolt att visa upp pastor Evalds rekommendationsbrev. Han sökte sig till Skandinaviska emigranthemmet, 22 Greenwich street, vilket drevs av de rivaliserande samfundet. Tiden fylldes av lika obehagliga som underbetalda ströjobb, alltunder det Berger lärde känna en miljö befolkad av svårt nedgångna landsmän, liksom han själv ofta "bättre-mans-barn". Berger trälade sig fram som diskare och städare. Periodvis lodade han som arbetslös i de utslagnas distrikt kring Bowery street. Liksom i Chicago åt han krogarnas oaptitliga friluncher eller klarade sig på vatten och bröd. Ibland såg han framför sig möjligheten att hamna på Potter's Field, fattigkyrkogården. Ofta utnyttjades han på det skändligaste av landsmän som kommit sig upp och som betalade en dollar i veckan för slavarbete som "useful handy man".¹⁵

När nöden var som störst kom åter en augustanapräst till hjälp. Kyrkoherde F. Jacobson vid Bethlehemskyrkan i Brooklyn

tog sig an Berger och rekommenderade honom hos tidningen Österns Härold med redaktion vid Atlantic avenue, mitt i svensk-distriktet. Han fick anställning som "prenumerantsamlare för tidningen mot provision". En tid efteråt anställdes han som reseagent för "Hemlandet", ett annat av Augustanakyrkans många språkrör. Resorna förde honom till Boston, där han under nära sex år "sysslade i livets mångslöjd", bl. a. som kyrkovaktmästare vid Svenska lutherska kyrkan.¹⁶

Under denna tid hade Berger börjat skicka in "svensk-amerikanska berättelser" till tidskriften Valkyrian, som var ett slags litterärt supplement till tidningen Nordstjernen i New York. Tidningarnas ägare Charles K. Johansen gav honom den 30 november 1903 anställning som journalist. Därmed hade Vilhelm Berger fått en litterär plattform att stå på. Han kom att bli trogen Nordstjernans redaktion under resten av sitt aktiva liv. Ända större avbrottet utgjordes av perioden 1913-15, då han förestod Augustanasynodens ålderdomshem i Brooklyn, det som han själv tagit initiativ till 1908. 1936 drog Berger sig tillbaka från tidningsarbetet p. g. a. sjukdom och den 24 januari 1938 avled han 70-årig.¹⁷

Bergers produktion

Vilhelm Berger är en betydande novellist i den svenskamerikanska litteraturen. Den pregnant korta berättelsen i August Blanchés, August Strindbergs eller den amerikanska "short storyns" efterföljd låg väl till för Berger, även om han aldrig uppnådde förebildernas mästarskap. Berger

¹⁴ Glad och hungrig, s. 11-23. Även i Ungdomskärlek. Svenskamerikansk novell. Worcester, Mass. 1908, s. 19-28, 34-41.

¹⁵ Glad och hungrig, s. 24-57; "En dag af mitt hundlif i Amerika" i Rätt och slätt. Svensk-amerikanska berättelser. Boston 1902, s. 23-26.

¹⁶ Glad och hungrig, s. 58-62; O. R. Landelius, "Vilhelm Berger - en av Svensk-Amerikas främsta kulturpersonligheter - fyller 70 år". Stockholms-Tidningen den 16.10.1937.

¹⁷ Glad och hungrig, s. 61 f; Landelius, a. a.; Svenska Män och Kvinnor, del 1, s. 241.

diskuterade aldrig sin litterära syn, men han var beläst och novellernas komposition och motivval återspeglar litteraturstudiet.¹⁸ Novellens korta format bör ha passerat en person som ger intryck av att ha haft svårt att koncentrera sig på större uppgifter. Främst var dock novellistiken en anpassning till tidningarna Nordstjernen, Valkyrian och Ungdomsvännen, där flertalet noveller publicerades. För tidningen och tidskriften var den på några spalter eller sidor avslutade berättelsen idealisk. Novellen passade också de allt annat än läsvana tidningsabonnenterna.

För den större läsekretsen presenterade sig Berger genom novellsamlingen, som han enligt svenskamerikanskt mönster lät trycka på tidningen. Återpublicerandet i antologiform av de i tidningarna först tryckta berättelserna skyddade Berger från de ekonomiska bakslag som var emigrantförfattarens gissel. Den första novellsamlingen, Rätt och slätt, som utkom under bostonåren 1902, bestod endast av tio noveller och omfattade blygsamma 30 sidor. 1904 publicerades Hvardagshändelser och Emigrantöden, vilka låg i ett format på omkring 100 trycksidor. Ett år senare kom Hundår och lyckodagar. 1908 försökte sig Berger på miniromanen Ungdomskärlek, som han för säkerhets skull gav underrubriken "svensk-amerikansk novell". 1912 kom Pytt i panna, som visserligen inte avslutar novellskrivandet men utgör den sista novellsamlingen. En del av novellerna utvecklades till skådespel som Hjelp dig själv, Svensk-amerikanskt lustspel (1903). Andra som "Mitt första jobb i Amerika" (1907) och Ungdomskärlek blev förövningar till den återblickande boken Glad och hungrig. Minnen från mitt hundår i Amerika från 1935.

Där novellsamlingarna slutar tar en för svenskamerikanska förhållanden märklig serie populära faktaböcker vid, ett slags svenskamerikanska Verdandi-skrifter av en i hemlandet misslyckad studiosus som efter hundåren skaffat sig erfarenhet och självförtroende. Bergers populärvetenskapliga verksamhet ägnades med särskild framgång

åt engelskans inflytande på svenska språket i förskingringen: Vårt språk (1912), Svensk-amerikanska språket (New York 1934 och Uppsala 1935) samt Amerikanska ortnamn av svenskt ursprung (1915) och artikeln Svenska namn på Amerikas karta i Namn och bygd (1938), för vilka han rönt erkännande också i Sverige.¹⁹

Bergers religiösa intresse tog sig uttryck i en rad faktaböcker om de kyrkliga förhållandena bland svenskamerikanerna som Vår kyrka, De svensk-amerikanska kyrkliga förhållandena, sedda från nationell och kyrklig synpunkt (1912). Under 1931 utgav han fyra häften om de svensk-amerikanska metodisternas, baptisternas, missionsvännernas och augustanalutheranernas församlingar i New York. Ett annat exempel är de fyra häften om Svenskarne i New York som först utkom 1908–09 och i omarbetat skick 1917–18 (tre häften). Berger utgav också småskrifter om svenska tidningar, svensk sång, svenska välgörenhetsanstalter och svenska sjukhjälpföreningar i New York (1929–1934).

En tredje linje i Bergers produktion utgöres av en analys av de svensk-amerikanska kulturyttringarna och funderingar kring begreppet svensk-amerikansk folkkaraktär. Det såväl till kvalitet som kvantitet tyngst vägande arbetet i denna genre, Svensk-amerikanska meditationer, utkom på eget förlag 1916. Åtta år senare lät Berger publicera föreläsningen Svenska folklynnnet i förskingringen. 1933 kom Svensk-Amerika i mål brottet och följande år En hjärnarbetares funderingar. Bergers aldrig mättade intresse för hur svensken omdanades av emigrationen gav också upphov till en samling kvicka aforismer, En näve svensk-amerikanskt (1937).

Vid sidan av noveller och småskrifter i

¹⁸ Berger skänkte sitt bibliotek till Augustana College i Rock Island enligt A. B. Benson och Naboth Hedin, Swedes in America 1638–1938. New Haven, Conn, 1938, s. 162.

¹⁹ Svenskt Biografiskt lexikon, del 3, s. 495 f; Svenska Män och Kvinnor, del 1, s. 241.

filologi, ortnamnskunskap, historia, sociologi och etnologi författade Berger en lång rad artiklar med svenskcentrerade teman som Den svenska stammen i Förenta Staternas kongress (Bläckfisken 1920–21), Bemärkta svenskar i Amerika (Valkyrian 1908–09) eller skriften President Franklin D. Roosevelts svenska härstamning (1937). Berger ägnade sig också åt översättningsarbeten och skrev någon enstaka gång lyrik. Man får naturligtvis inte glömma att han i främsta rummet var journalist med tidningsmurvelns dagliga gärning under mer än 30 år på Nordstjernen i New York.

I det följande skall vi ägna oss åt Bergers skönlitterära författarskap men avslutningsvis också ta upp hans kulturanalys och folklivsstudier, eftersom de renodlar noveller-
nas sak- och idéinnehåll. Syftet är att blottlägga Bergers syn på emigrationen och dess människor samt, inte minst, den etniska kulturgemenskap som fått namnet Svensk-Amerika och som var särskilt närvarande i de storstadsenkaver där Berger vistades.

Som ovan nämnts har novellförfattaren Berger få övermän bland sina svenskamerikanska kollegor. Klart överlägsen som berättare och stilist var den 1890–99 i USA verksam Henning Berger (1872–1924), som 1909 publicerade några av sina chicanoveller i Valkyrian, där Vilhelm då var medarbetare. Henning Bergers amerikaitid anses emellertid som en del av en riks-svensk författares liv – det var i Sverige hans böcker skrevs och hans läsare fanns.²⁰ Författarna Berger, som inte var släkt, kan ha varit bekanta och tagit visst intryck av varandra – motivvalet var ju förvillande likt. Hennings impressionistiska naturalism med tycke av både Zola och Strindberg ligger emellertid ganska långt från Vilhelms blandning av disciplinerad realism och mild romantik med rötter hos August Blanche likaväl som hos åttitalisterna och, varför inte, Selma Lagerlöf. En sådan lugnt flytande berättarteknik låg bra till för den visserligen samhällskritiske men sällan bittre Vilhelm Berger. Man får heller inte glömma

att han skrev för brödfödan i Svensk-Amerika. Alltför avklädd naturalism skulle ha uppfattats som stötande och hotfull av den litterärt oskolade och åsiktsmässigt konservativa läsekretsen. Därför höll han sig inom den salongsfäliga vardagsrealismens gränser: (Jag) "har försökt teckna människorna rätt och slätt, som de vandra omkring mig".²¹ Ett annat skrivsätt hade säkert också kolliderat med Bergers starka bindning till Augustanakyrkan. Anpassningsbarheten bar också resultat. Han blev populär och begåvades med vitsordet att ha "portrayed the life of Swedish-Americans in clear outline".²²

Som stilist är Vilhelm Berger snabb och elegant. När han är som bäst som i Emigrant-öden har han få, om ens någon medtävlare bland sina svenskamerikanska kollegor. Som humorist, med det underfundiga och folkliga som specialitet, står han i särklass – t. ex. novellen Fästmannen i nyssnämnda novellsamling. Uppenbarligen har han god användning av sin stilistiska träning på tidningsredaktionen. Han har tillägnat sig den skicklige novellistens förmåga att med några få meningar föra läsaren in i handlingen. Meningsbyggnaden är enkel och ordvalet sparsmakat. Berger ransonerar på attributen, men när de används är de färgstarka och beskrivande. Svenska språket hålls i ans, men när miljöskildringen så kräver används de typiska svensk-amerikanska orden och uttrycken.

Till skillnad från Henning Berger ger Vilhelm sällan prov på detaljerade miljöskildringar. Tekniken är ofta impressionistisk, men enskildheterna markeras hellre än att återges med fotografisk skärpa som hos

²⁰ Ny Svensk Illustrerad Litteraturhistoria, del 5. Stockholm 1958, s. 69–71. Sven Lagerstedt, Drömmaren från Norrtullsgatan. En studie i Henning Bergers liv och författarskap, 1963. Se särskilt s. 69–108.

²¹ Rätt och slätt, förordet.

²² Benson och Hedin, a. a. s. 196.

Henning.²³ Med några korta meningar uppmålas huvudpersonens eller miljöns för berättelsen väsentliga karakteristika. Sällan fördjupar sig författaren i detaljer. Detta kan vara en berättarteknisk styrka, särskilt i novellsammanhang, men det förtar den spänningsfyllda reliefverkan som gör Henning Bergers chicanoveller till det mest fängslande som på svenska skrivits om emigranter i storstadsslummen.

Också personteckningen är skissartad, med liten känsla för särdrag ifråga om klädsel och uppträdande. En viktig förklaring är att Bergers personer ofta står för idéer eller symptom: den ädle hjälparen, goddagspiltens luttring, den självupppoffrande hustrun, småskurenhet, girighet etc. Handling och miljö kan vara intensivt skildrade men personerna lever mer i kraft av författarens idéer än sina personliga förutsättningar.²⁴ Maneret hänger samman med Bergers föresats att ingjuta ett sedelärande budskap. Typiskt för honom är att avsluta novellen med en sens moral. Bergers känsla för vardagsrealismen avvärjer dock i de flesta fall risken för att de idealistiska personerna skall bli stereotypa som i ett söndagsskolblad. Detta hindrar inte att de kan te sig osannolikt ädla eller gemena. Bergers hjälte är helst en praktfull nordisk typ som med orynkad panna och öppna blå ögon möter hundåret.²⁵

Hundåret som luttrar fram goda anlag

Vilhelm Berger kom från en frisinnad miljö och företrädde en öppen och okonventionell attityd till det mesta i samhället. Också hos novellernas mest avsigkomna individer såg han förmildrande omständigheter. Berger glömde aldrig att han själv varit "en slarver" som lodat sig genom slummen i Chicago och New York. Hans sympatier kom därför att ligga hos de fattiga och utnyttjade nykomlingarna. Några är som Janne Höglund i novellen Oförbätterlig dömda till undergång, men hos de flesta frigöres de goda anlagen under hundåret. Hjälten är ofta Bergers alter ego, den från

Sverige bortskickade överklassynglingen som hundåret luttrar till en mogen människa. Livssynen är optimistisk, inte minst därför att en vacker flicka hemifrån och ett eget hem väntar där hundåret tar slut. Det var ingen tillfällighet att Berger använde sig av pseudonymen Felix Vivo.

Det centrala i Bergers budskap skulle kunna formuleras som att människan adlas genom hårt arbete och umbäranden, inte minst kan den svenske rumlaren och goddagspiltens bli en bra karl om han sänks ned i invandrarsamhällets beska eklut. Bakom dessa föga originella tankar vilar den protestantiska synen på att arbetet helgar. Vi vet att Berger var en god lutheran.

Däremot är det klart att luttringstemat har stark förankring i Bergers egna upplevelser. Han hade ju själv varit den opraktiske och bortskämda överklassynglingen som stått utblottad på det mesta inför mötet med invandrarsamhället: "Ja, hans händer voro så tomma, att han icke ens hade valkar i dem, ty ser ni, han var född af rika, men hederliga föräldrar".²⁶ Utvandringen Bergers situation var ingalunda unik. Sedan 1870-talet ansågs Amerika erbjuda en möjlighet för de "bättre-mans-barn" som gjort bort sig i gamla landet. Flertalet återvände efter en tid med brända vingar, andra försvann, andra åter övervann svårigheterna. En avsevärd del av Svensk-Amerikas intel-

²³ En detaljerad beskrivning av ungarlshärbärgen i Chicago ger V.B. i Ungdomskärlek, s. 38. Fattigdomen i ett arbetarhem i New York tecknas med levande skärpa i novellen Snöyra i Pytt i panna, Worcester, Mass., s. 25 ff.

²⁴ T. ex. novellerna Attens traditioner, Vårsol eller När julljusens tindra i Hundår och lyckodagar eller Oförbätterlig i Pytt i panna.

²⁵ Fredrik i Ungdomskärlek, s. 26 f, är så stolt att han lämnar sina beskyddare för ett förnedrande liv bland Chicagos avsigkomna immigranter. Den girige svenskens gemenhet överskrider det trovärdiga i Mycke' pengar i Hvardags-händelser, New York 1904. Syskonparet Fredrik och Hilda i Ungdomskärlek eller Henning i En tändsticksroman i Pytt i panna är exemel på nordiska hjälte-typer.

²⁶ Lyckans hjul är rundt, Emigrant-öden, New York 1904, s. 24–29, 25; Glad och hungrig, s. 3.

lektuella elit rekryterades från sistnämnda grupp.

I novell efter novell visar Berger hur invandrarsamhället gör folk av odågor. En sådan är Edvard Holmstrand, vilken har en efter svenska begrepp vårdad uppfostran men inte vet hur man försörjer sig vid 25 års ålder.²⁷ Det är inte lätt för en så bortskämd individ att möta den hårdhudade mentaliteten i New York eller Chicago, särskilt när dåliga tider råder. Ju mer bortklemad han är desto djupare måste han sjunka ned i ekluten. I ett samhälle där svensk bildning, tradition eller social rangrulla inte räknas kan det hända att den sturska herrgårdsfröken kommer i tjänst hos sin f. d. underlydande eller att baronen måste börja tigga medan hans lekkamrat, den föraktade oäktingen, kommer sig upp.²⁸ Den krassa invandrar-miljön har alltså i all sin gemenhet en nästan gudomlig förmåga att korrigera orättvisorna i det svenska klassamhället. Enligt Darwins lagar är det den livsduglige och aggressive som avancerar uppåt från smältdegelns botten medan den rumlande ädlingen eller arbetsskygge uppsalastudenten går under. Naturtillståndet återupprättas i Amerika.

Berger ser emigrantens första tid i storstaden som en botgörarvandring mellan förödmjukelser och förnedrande sysselsättningar. Liksom en gång författaren tvingas novellernas huvudpersoner diska, städa eller bära avskräde. Hundårets längd beror i allmänhet på utvandrarens förmåga att lära sig stå på egna ben, t. ex. sluta ta emot penningreverser från föräldrar och syskon. I Så länge de svenska pengarna räckte avböjer författarens alter ego Vilhelm Berg till en början de grovjobb emigranthemsföreståndaren letat fram åt honom. "Den gamla vanliga historien igen", muttrar föreståndaren, "men det blir väl annat, när de svenska pengarna tar slut". Han får rätt. När pengarna hemifrån sinat tar Berg gladeligen jobb som diskare och känner sig nöjd, eftersom han äntligen kan försörja sig. Stigandet uppåt avbryts dock av en penningförsändelse från Sverige. Berg börjar slarva igen tills

pengarna tagit slut. Han är tillbaka i utgångsläget och får hugga i med hundsyslorna igen. När han åter börjat sega sig upp ur förnedringen skriver han hem och ber föräldrar och syskon att icke förstöra honom med några fler svenska pengar. Sens moral: Först när livlinan med det gamla är brusten ges chansen att finna sig själv och börja stå på egna ben.²⁹

Åsikten att de välmenta pengarna hemifrån förhindrar den mognadsprocess utan vilken nykomlingen inte kan ta sig ur hundåret, möter ofta hos Berger. I "Egna-hemsfrågan" blir budskapet om faderns konkurs till välsignelse för fil. kand. Per Sundström. Han skickar tillbaka faderns sista tusenlapp, tar ett drängjobb hos f. d. bodbetjanten Viktor och finner vägen till arbetsglädje, framgång och en etniskt medveten svensk-amerikansk flicka. "Skulle jag varit hemma när (konkursen) hände", kommenterar han, "hade den lagt många hinder i vägen för min framtid, men här har den eggat mig att bryta min egen bana samt lita på mig själv. Amerika är ett bra land".³⁰

Skillnaden mellan det traditionsbundna svenska och det aggressiva amerikanska samhället illustreras också av Per Sundströms tankar. I ett samhälle som belönar företagsamhet och flit kan den luttrade ta ödet i egna händer och förkorta hundårets längd. Trots en rad motgångar ger den initiativrike Kalle inte tappt, han lämnar storstaden och drar ut på landsbygden "upstate New York". Här arbetar han upp en grönsaks- och specerihandel så att han äntligen kan skicka en amerikabiljett till Amanda därhemma. Sens moral: "icke må man undra på att de sätta Amerika främst, ty – ett guldland dock det är".³¹ Trots att få svensk-amerikanska författare varit så

²⁷ En god jul i Pytt i panna, s. 97.

²⁸ Ättens traditioner i Hundår och lyckodagar. New York 1905, s. 54–59. Lyckans hjul är rundt och Det kan komma bra till pass i Emigrant-öden, 25–29, 98–103.

²⁹ Pytt i panna, s. 29–35, 31, 34.

³⁰ Hundår och lyckodagar, s. 3–12, 10.

³¹ Pytt i panna, s. 70–75, 75.

medvetna om bristerna i dollarlandet framhåller Berger ofta på detta sätt konkurrensmentalitetens fördelar för folk av Per Sundströms och Kalles kaliber, dvs. flertalet svenska emigranter.

Många av de landsmän Berger mötte under hundåret hade flytt från motgångar och bekymmer därhemma. Amerika hade visserligen långt ifrån mottagit dem med öppna armar men dess kompletta likgiltighet för emigranternas förflutna kunde bli till välsignelse för dem som ville glömma. "Det är ändå en egendomlig förmåga, det jäktande lifvet i Amerika har, att kunna vagga till ro äfven det mest stormfyllda bröst", tänker Johan som utvandrat för att komma över sorgen när ungdomskärleken gifte sig med den förmögnare rivalen.³² I en annan berättelse skiljs två ungdomar åt av brott och förnedring. Ödet för samman de svårt luttade själarna i New York, där han och hon börjar ett nytt liv omgivet av "det brusande amerikanska lifvet (som) dock ägde en stilla och fridfull plats för de bägge skeppsbrutna, där de fingo tillfälle att reparera skadorna och åter styra ut för fulla segel".³³

I andra noveller framstår emigrantsamhällets djungelmentalitet utan försonande drag. I "Julfrämmande" skildras de nedsupna och hemlösa emigranternas julfirande på en svenskamerikansk krog i Boston. De har drivits dit av tristessen i "kalla hallrum och vindskupor med hvitrappade väggar". Minnen från jularna i barndomshemmet flimrar förbi deras rusiga blickar medan de kastar sig över den dagen till ära rikliga frilunchen. Men suparna blir för många och julstämningen övergår i gräl och slagsmål.³⁴

Barnfamiljens situation när familjeförsörjaren blir arbetslös, är ett annat pessimistiskt tema. I novellen "Snöyra" får vi följa faderns hopplösa sökande efter arbete i depressionstider: "Pengarna var slut, helgagskläderna och de få prydnadsartiklarna lågo hos pantlånaren ... och till råga på allt var det i slutet af månaden, och husägaren ... gav icke en dags uppskof".³⁵ I en annan berättelse har det unga paret byggt upp ett

eget hem i Brooklyn men allt de slitit ihop hotas när mannen mot sin vilja tvingas gå ut i strejk. Fackföreningens "walking delegate" talar om arbetarsolidaritet, men det unga paret är oförstående, eftersom strejken innebär att de inte kan avbetala möblerna och att vräkning hotar. När mannen hittar ett tillfälligt arbete stämplas han som strejkbrytare och blir misshandlad. Konflikten med det obegripliga invandrarsamhället tycks olöslig då Svenska sjukhjäpskassan rycker in till familjens hjälp.³⁶

Det ligger i den underhållande berättarteknikens natur att låta goda krafter gripa in och ställa till rätta. Berger lägger stor vikt vid sådana peripetier, särskilt som de visar att emigrantens eklot har förmågan att framalstra ädla människor och goda gärningar. Kyrkoherdeparet Evald i Chicago räddade en gång Berger från undergång. Evalds dubbelgångare, den självuppofterande augustanapastorn, slumsystemen från Frälsningsarmén eller den överseende barndomsvännen sprider ofta ett messiasskimmer genom det grådaskiga stadslandskapet. De räcker handen åt den svårt nedgångne, öppnar hemmet för honom, trots att han stinker av sprit, och ger sig tid att lyssna till hans olycksberättelse. Resultatet blir ofta att olycksfågeln liv ledes in på en lyckligare bana och att hans hundår förkortas.

De goda människornas inflytande tycks få de bästa förutsättningarna om den nödställda söker upp dem i juletid. I många noveller beskriver Berger hur ensamhet och barndomsminnen på julaftonen eller juldagsmorgonen för vagabonden till Svenska kyrkan eller till en gift och stadgad landsmans hem. När rumlaren Blom stör julfriden hos landsmannen Andersson och ser barnens tindrande ögon (de tror först att Blom är Jesus) brister hårdheten inombords

³² Femte bönen i Hundår och lyckodagar, s. 28–33, 29.

³³ Två skeppsbrutna i Pytt i panna, 86–96. 96.

³⁴ Valkyrian 1907, s. 635–39, 638.

³⁵ Pytt i panna, s. 23–28, 24 f.

³⁶ När hemmet var i fara i Pytt och panna, s. 13–22.

och han blir en bättre människa.³⁷ Prästens julklapp på 25 cents leder till att bättre-mans-sonen Holmstrand går i snösvängen och tjänar två dollars som han inte super upp. På hemvägen ser han julotteljusen glänsa genom Svenska kyrkans fönster. Han går in och "förmådde nu för första gången sedan sin ankomst till Amerika, höja sin tanke över krogdiskens nivå".³⁸ En av de många godhjärtade flickorna i Bergers noveller hjälper på själva nyårsafton den nedsupne ynglingen att få fast mark under fötterna och förlovar sig med honom när hundåret är slut nästa nyårsafton. Utan sådana ingripanden hade hundåret varit out-härdligt. I många fall, kanske Bergers eget (han gifte sig, vilket ovan nämnts tämligen snart efter sin ankomst till Amerika), skulle det ha slutat med undergång.

Jämförelser Amerika — Sverige

Bergers diskussion av invandrarsamhället gäller också förhållandena i Sverige. Vi har redan exemplifierat hur han kontrasterar det amerikanska konkurrenssamhället, där man stiger eller sjunker efter egen förmåga, mot den inrutade samhällsstrukturen i gamla landet. Flertalet novellfigurer har på ett eller annat sätt stötts ut ur den trånga svenska miljön. Eftersom få av dem hade farmarbygden som emigrationsmål, möter vi sällan Karl Oskar-gestalten hos Berger. En och annan bondson har dock låtit sig luras av "rike morbrors" skrävlande amerikabrev.³⁹ Ofta förekommande är de torparbarn eller stadsproletärer som likt paret i "När hemmet var i fara" kommit ut för att skaffa sig bättre bärning i stads- och industrisamhället.

Betydligt vanligare än sådana ekonomiska emigrationsmotiv är de känslomässiga och ideella drivkrafterna som i Bergers noveller erhåller ett engagerande uttryck i kombination olycklig kärlek och sociala fördomar: "Det var således den europeiska civilisationens vanliga följeslagare, klass-skillnaden som återigen skulle skilja två människohjertan åt". En av Bergers favo-

ritutvandrare är den olyckligt förälskade, som skilts från flickan, därför att hon är herrgårdsfröken eller skollärardotter och han torparson eller arbetare. I Ungdomskärlek ventilerar författaren liberalernas kritik mot det patriarkaliska klass- och penningssamhället. Fredrik och Elin hade varit oskiljaktiga lekkamrater fram till den dag hon sändes till flickskolan och han i lantarbete. Trots ungdomskärleken är de dömda att skiljas. Elin blir bortförlovad med en rumlare till adelsman som är ute efter hennes pengar, medan Fredrik utvandrar för att "så fort som möjligt utplåna hennes bild ur sitt minne och sitt hjärta".⁴⁰ I en annan berättelse friar järnsvarvare Ström i Huskvarna till folkskollärarens vackra dotter. Men fadern, som är en länk i ståndscirkulationen uppåt, önskar ett bättre parti och anmäler Ström hos bruksförvaltningen för förföljelse av dottern. Också Ström utvandrar för att glömma flickan och förakta "tjyvsamhället".⁴¹

Det fria Amerika ger duktiga karlar som Fredrik och Ström tillfälle att triumfera över Sverige. Deras hundår blir korta, de når en bra samhällsställning och förs av ödet samman med kärestorna. Dessa har under tiden gått hårda öden till mötes och bittert beklagat de orättvisa fördomar som skilt dem från lyckan i livet. Men Amerika vrider på sitt hårdhänta manér allt till rätta. Det orimliga trycket från föräldraauktoritet, bördss stolthet och pengar förflyktigas i frihetens och klasslöshetens land. Skicklighetens triumf i konkurrenssamhället ger Fredrik social upprättelse också i hembygden. Den en gång bortadopterade torparsonen blir så rik att han i sin bruds sällskap kan åka hem och resa en pampig gravsten på

³⁷ Julfrämmande i Valkyrian 1907, s. 637–39; Godt Nytt År i Emigrant-öden, s. 3–7.

³⁸ En god jul i Pytt i panna, s. 97–102, 100.

³⁹ Rike morbror i Pytt i panna, s. 63–69.

⁴⁰ Tända endast mot lådans plån i Emigrant-öden, s. 104–108, 105; Ungdomskärlek, s. 7–12, 17.

⁴¹ En tändsticksroman i Valkyrian, 1907, s. 294–297. Jfr Lilla Maja i Emigrant-öden, s. 88–92.

föräldragraven. Dessförinnan har Fredrik blivit mottagen med öppna armar av de klassmedvetna svärföräldrarna.⁴²

Ändå mer kritisk mot Sverige är berättelsen om den frigivne "långholmaren" Karlsson, som trots klara papper har så svårt att få arbete. När storbonden får veta att den flitige man han städslat, suttit inne ger han honom avsked. Sedan Karlsson räddat fabriksdisponentens pojke från att drunkna belönas han emellertid med ett arbete på fabriken. Allt går väl tills arbetskamraterna får höra sanningen om den allmänt omtyckte Karlsson. De hotar med strejk om inte "långholmaren" avskedas. Disponenten sänder då sin skyddsling till en företagare i Amerika där han äntligen accepteras. Sens moral: "Man skall aldrig pumpa ur en fattig karl en hel hop om hans föregående öden utan ge honom ett tillfälle och se hvad han duger till, och om han då är "all right" behålla honom och låta honom arbeta sig upp. Det är min princip, och den är praktisk och äkta amerikansk".⁴³

Det fördomsfria invandrarlandet, som på detta sätt värderar människan efter förtjänst och skicklighet, hyllas i flertalet Berger-noveller, hur bitter hans amerikakritik i övrigt än är. Berger förargas över att överklassen därhemma så ogärna vill erkänna de positiva dragen i det liberala samhället. Om en av Bergers alter egon heter det: "Per Sundströms i mångt och mycket frisinnade åsikter voro dock ej mäktiga nog att öfvervinna den der svenska herremannaklassens från generationer nedärfda, af tidningar och sensationella resebref underblåsta öfversittaretanken om Amerika, O, dumma tanke, som hos mången sitter så djupt, att den måste bokstafligen svältas ut".⁴⁴ Längre fram får sig Sundström en praktisk lektion i amerikansk människosyn när den är som bäst. Ingen har tagit notis om hans fil. kand. -examen från Uppsala, men sedan han visat sig kunna hugga i som dräng på f. d. bodbetjanten Viktors stora farm utnämns han till bokhållare på banken i Svenskville. I ett brev till föräldrarna pri-

sar han Amerika "der inga sekelgamla fördomar stå hindrande i vägen för den, som vill bryta sig en bana". Ändå mer troskyldig är den amerikabeundran, som kommer till tals i novellen "Bättre och sämre folk" i Emigrant-öden. I för Berger ovanligt kritiklösa tongångar skildras här det demokratiska umgänget mellan "den unge fullblods-amerikanen, arfvingen till en fabrik, som sysselsatte trehundra man, och den fattige svensken, som arbetade för tolf dollars i veckan".⁴⁵

Svensk-Amerika har liknats vid en sönderslagen mosaik med otaliga nationella skärvor. De största svenskenklaverna fanns i de storstäder som berördes av den svenska emigrationen. I Chicago uppstod ett Swede Town och i New York-området flyttade tusentals svenskar in i kvarteren kring Atlantic avenue i Brooklyn. Dessa storstadsenklaver är skådeplatser för Bergers hundår, men han hade också upplevt svenskkolonin i Boston och som tidningsagent besökt flertalet andra svenskbygder i det industrialiserade New England. Om någon kände till svenskamerikanarnas förhållanden i städerna var det Vilhelm Berger.

Den bild han ger av landsmännen i förskingringen är föga smickrande. I mångt och mycket ser han Svensk-Amerika som en karikatyr av hemlandet, särskilt vad gäller avundsjukan och revirbevakandet. Om förhållandena i Svenskwood (fingerat namn) heter det t. ex.: "I början hade de lefvat i fred och endräkt, men snart började en och annan sticka upp hufvudet litet öfver de andra och då vardt det oro i lägret. Förr hade de haft en kyrka, men sedan afundsjukans och klandersjukans uggleskri hörts der någre år, pekade tre tornspiror från svenska kyrkor upp mot fridens boningar. Föreningarnas antal växte i kapp med kyrkornas,

⁴² Ungdomskärlek, s. 82 f.

⁴³ En strid mot fördomar i Pytt i panna, s. 47-55, 55.

⁴⁴ Egna-hems-frågan i Hundår och lyckodagar, s. 5.

⁴⁵ Ovan a. a. s. 12; Emigrant-öden, s. 45-46, 46.

och man bildade föreningar för alla möjliga ändamål, men mest för att kunna vara litet bättre än de andra".⁴⁶ Den förljugna andan i Svenskwood strömmar med kvävande kraft in på Svenska Postens redaktion, där ägaren ger den nyanställda redaktör Ekstedt en rad avslöjande förhållningsorder. "Här är inte fråga om åsikt vid den här tidningen, utan att få ihop något, som alla tycka om," domderar direktör Carlander, "herrn, som studerat juridik, skall väl kunna vända på rättvisan".⁴⁷ Men vad än redaktören skriver förargar han någon av Svenskwoods överkänsliga ståndspersoner. Metodistpastorn med församling, godtemplarledaren och alla logemedlemmar osv. säger upp sina prenumerationer. Till slut avlider tidningen.

I ett sådant samhälle går det lätt att bluffa sig fram. Svenska Postens ägare var egentligen skomakare och hade hetat Karlsson och rikemanssonen Ekstedt hade aldrig sysslat med journalistik. I novellen "N. G." utger sig en arbetsskygg f.d. skräddare för att vara filosof och idealist. Han gifter sig med en kvinna på glasberget för att bli försörjd och skaffar sig brännvin genom att strö visdomsord över krogdiskarna. Så får han idén att starta en svensk demokratisk klubb, där han taktiskt nog låter krögaren bli ordförande och själv besätter sekreterareposten. De 50 dollars klubben fått av partiet sups upp på krogen, alltunder det bluffmakaren stärker sin sociala position. När pengarna är slut försvinner han från klubben, hustrun och svensk-kolonin.⁴⁸

Berger har ett gott öga till de andefattiga sällskapsaftnarna i kyrkornas och föreningarnas regi. Också här frodas förkonstling, avund och förljugenhet. De sociala händelserna ligger på pseudo-nivå, t.ex. att en dam vinner syföreningslotteriets högsta vinst, ett lappsidentäcke, och i glädjen över detta arrangerar nästa syjunta hemma hos sig. Hemmet vänds upp och ner och mannen drivs till förtivlan när hustrun förbereder evenemanget, inte så mycket för lands-

maninnornas trevnad utan för att kunna stoltsera med ett välskött hem.⁴⁹

Annars karikerar Berger sällan husliga kvinnor, eftersom han frenetiskt hyllar denna egenskap hos den svenska emigranthustrun. Han varnar i stället svenskorna för att ta efter de amerikanska kvinnornas självständigare attityd till hem, man och barn. Om emigranthustrun skaffar sig amerikanska manér kan äktenskapet börja knaka i fogarna. Hon bör istället vårda sig om de goda sederna hemifrån och skapa det svenska hem som den hårt arbetande mannen och de rotlösa barnen behöver. I novell efter novell hyllas den självuppoffrande kvinnan som håller samman hemmet under svåra tider.⁵⁰

På novellandskapets inte så sällan humorfyllda skuggsida befinner sig landsmän som kommit långt från svenska anständighetsregler. I novellen "Help yourself" möts gröngölingen från Sverige med utsökt likgiltighet och ohjälpsamhet av släktingarna i Chicago. Hjälpa sig själv måste också en annan nykomling, som lockats att resa ut till Rike morbror i Minnesota, där han tvingas arbeta gratis. Den hemlöse staccaren bjuds visserligen på öl av sina skroderande landsmän på krogen, men när han ber om en slant till husrum blir svaret: "Dra' åt pipan med dig, fick du inte öl, det måtte vara nog". "En grön flicka", som både är vacker och bildad, får plats som hembiträde hos en burgen svenskamerikansk arbetarfamilj främst för att det kittlar hustruns och dotterns fåfänga att bli upppassade av en som titulerats fröken i Sverige.⁵¹

⁴⁶ När Kalle Ekstedt skref ihjäl Svenska Posten i Hundår och lyckodagar, s. 46–53, 47. Jfr Litteratören i Hvardagshändelser, s. 83–87.

⁴⁷ Hundår och lyckodagar, s. 49.

⁴⁸ N. G. Svensk-amerikansk skiss i Valkyrian 1907, s. 547–49.

⁴⁹ Sidenlapptäcket i Hvardags-händelser, s. 93–96.

⁵⁰ Olson har börjat suppa igen i Valkyrian 1907, s. 502–504; Vårsol i Hundår och lyckodagar, s. 60–64; Snöyra i Pytt i panna, s. 23–28.

⁵¹ Help yourself i Rätt och slätt, s. 3–5; Rike morbror och En grön flicka i Pytt i panna, s. 63–69, 76–85; Godt Nytt År i Emigrant-öden, s. 4.

Svenska bondfångare och tjuvar råkade Berger flera gånger ut för under hundåret. Detta tema kryddar ofta novellerna med bit-terhet. En landsman bryter sig t. ex. in i den duktige Kalles amerikakoffert och lägger beslag på alla hans besparingar. Nykom-lingen Fredrik luras på sina kontanter av två "kungliga skåningar" i Chicago.⁵² I andra berättelser ger svenskar prov på in-vandarsamhällets demoraliserande infly-tande eller också är de från begynnelsen "oförfäddliga". Berger förstår dessa svårt förfallna emigranter och man tycker sig höra ett eko av Strindbergs "det är synd om människorna". Medkänslan viker dock för de svenskamerikaner som anammat den fullfjädrade yankee-affärsmannens cyniska egoism. I Mycke' pengar har snickaren Lawson en fordran på 40 dollars för levererade möbler hos den nyblivna änkan, som under tårar ber om uppskov med betalning-en. "Skaffa pengar", lyder svaret, "men jag vill vara tillmötesgående, därför att vi äro landsmän... Ni får behålla möblerna tills efter begravningen". Lawsons hjärtlös-het försonas av paret Isakson som lånar pengarna till den unga änkan.⁵³

Den man älskar den agar man och i Bergers fall råder ingen tvekan om att han innerst inne kände sympati för sina lands-män. Isakson hellre än monstret Lawson representerar svenskamerikanerna. Förfat-tarens välvilja mot de sina flammor starkast när han skildrar gudstjänstbesökarna i Svenska kyrkan. I en berättelse låter han andragenerationssvensken från kyrkläk-taren blicka ut över församlingen: "Han såg nu dessa mödans söner och döttrar sitta med ryggar, som krokmat under idogt arbe-te, under det att ett säreget lugn, ja, en stilla frid hvilade öfver deras anleten ... Han började känna sig stolt att tillhöra detta folk, som ute i främmande land blifvit troget sin lära, sitt språk, sina minnen och sina goda seder". Här hyllas inte bara den svenskamerikanska kulturgemenskapen utan också den institution Berger ansåg be-tydelsefullast för svenskhetens bevarande i

Amerika, Augustanakyran.⁵⁴

Bergers Svensk-Amerika är på ytan en något unken ankdammen men i djupet går konfliktfyllda strömmar som hotar den et-niska gemenskapen. Inte förvånande ser han generationsklyftan mellan utvandrarerna och deras barn som ett stort problem. I denna klyfta ryms spänningen mellan det gamla och nya landet, som accentueras av skillnader i utbildning, språkbruk och åsikter i religiösa, moraliska och ibland även politiska frågor. I svåra fall kan det gå som i novellen "Fjerde budet" att den högt utbildade och i amerikanska börsaristokra-tin ingifte sonen inte vill kännas vid sin gamle far, trots att han har denne att tacka för det mesta här i livet. Mindre karikerat framstår "andragenerationskomplexet" i novellen "Brytningstid", där den lika väc-kelseförmögen som enkelspåriga gruvarbeta-rens livssyn kolliderar med den frisinnade och studietörstande sonens. Denne tvingas bryta sig loss från faderns kulturfientliga hustryranni och den själsdödande gruvan. Han gör en enastående karriär och åter-kommer som professor i astronomi och det svenska nybyggets stolthet. Nu försonas far och son och de följs åt i kyrkan, där sonen med hög röst deltar i den svenska psalm-sången. Ute på kyrkbacken efteråt talar han svenska med de äldre svenskarna. För fa-dern bekänner han att vetenskapen gjort honom övertygad om sanningshalten i bi-belns läror.⁵⁵

Generationsklyftan, som överbryggas när barnen kommit till mognad och eftertanke, präglar också den ovan behandlade När julljusen tindrar. Sonen, som studerar vid

⁵² Ett guldländ dock det är i Pytt i panna, s. 71 f; Ungdomskärlek, s. 20 ff.

⁵³ Mycke' pengar i Hvardags-händelser, s. 68-72, 70.

⁵⁴ När julljusen tindrar i Hundår och lyckodagar, s. 88-93, 92 f. Jfr Klockeklang, a. a. s. 70-74.

⁵⁵ Emigrant-öden, s. 91-97; Pytt i panna, s. 5-12. Svenskhetens bevarande genom flera genera-tioner och relationen språk-svenskhet behand-las i Lyckopenningen i Hundår och lyckodagar, s. 13-27.

det fina universitetet Yale, reser motvilligt hem för att fira svensk jul. När fadern på juldagsmorgonen undrar om han skall följa med i julottan blir svaret ett bryskt: "No, I don't care to go". Fadern blir ledsen och tänker: "Svenskheten, den försvinner redan hos andra generationen, fast jag trodde, den skulle räcka ett släktled till". Det dåliga samvetet slår sedan sonen, han går till julottan och grips av den samhörighetskänsla med utvandragenerationen som ovan beskrivits.⁵⁶

Svenskamerikanismen analyseras

Vilhelm Bergers fem skrifter om svensk-amerikanerna, deras institutioner och mentalitet ger honom en unik ställning inom svensk emigrantlitteratur. Filosofiska självbetraktelser förekom inte så sällan i de svensk-amerikanska tidningarna. Den kände journalisten och författaren C. F. Peterson hade 1898 ägnat den digra boken Sverige i Amerika. Kulturhistoriska och Biografiska Anteckningar åt analyser av svenskamerikanismen. Historiekrönikorna kring svenska insatser i Amerika inkluderade oftast spekulationer kring folkgruppens särart, för att inte tala om de många riks-svenska iakttagare, t.ex. Carl Sundbeck och P. P. Waldenström, som summerade sina intryck i reseskildringar. Men Berger renodlar genren och inspirerar andra författare.⁵⁷

Ingen har heller ägnat "den svenskamerikanska frågan" ett grundligare betraktande — förstlingsverket Svensk-amerikanska meditationer kom 1916 och den sista skriften i ämnet, En näve svensk-amerikanskt, 1937. Det är svårt att påstå att författarens åsikter om landsmännen nämnvärt ändrades under dessa 21 år. I själva verket låg synpunkterna färdiga redan i novellsamlingarna, långt före Svensk-amerikanska meditationer.

Sistnämnda bok, som är en samling tidigare publicerade artiklar, är så uttömmande att de efterföljande skrifterna i ämnet svenskamerikaner ter sig som variationer

på ett 1916 satt tema. Som ett undantag kan man dock se Svenska folklynnnet i förskingringen (1924), en svenskamerikansk fortsättning på den kände statistikern och emigrationsutredaren Gustav Sundbärgs Det svenska folklynnnet (1911). Samtliga fem skrifter om svenskamerikanerna är emellertid på ett eller annat sätt präglade av Sundbärg. Berger har lånat mycket av den riks-svenska förebildens humoristiskt tillspetsade påståenden, nonchalant svepande bevisföring och aforistiska slutsatser. Liksom Sundbärg tycks Bergers syfte i lika hög grad ha varit att roa och oroa som att dra fram bestående iakttagelser. I förordet till "meditationerna" sticker också författaren in brasklappen att boken endast innehåller "mina enskilda tankar om förhållandena omkring mig, sådana som jag funnit dem under min 20-åriga vistelse här i landet. Det är ju inte säkert, att jag har rätt i allt".

I de svenskamerikanska meditationerna formuleras alltså de åsikter om landsmännen som Berger vaskat fram i den skönlitterära strömfåran. Han är väl förberedd när han i Amerika fortsätter Sundbärgs mycket diskuterade folkkaraktärsstudier. Det han har att säga om orsakerna till utvandringen är t.ex. ofta ventilerat i novellistiken. Emigrationens stora drivkrafter utgöres enligt Berger av ekonomiska missförhållanden, andlig intolerans, de styrandes självgodhet samt, inte minst, klasskillnaden "ohyggligare i Sverige genom den svåra, nästan omöjliga passagen nedifrån uppåt". Det sociala missnöjet var så stort, att emigranterna såg hemlandet som "själva urhemmet för öfverklassens och underklassens eviga kamp, fattigdomens och omöjligheternas land, där den som är slagen till slant, förblir en slant och aldrig kan bli en tolfskilling". Att de makthavande förhöll sig så passiva

⁵⁶ Hundår och lyckodagar, s. 88–93, 91.

⁵⁷ De mest lyckade efterföljarna är Johan Person, I Svensk-Amerika. Berättelser och Skisser. Worcester, Mass. 1900 och Ernst Skarstedt, Svensk-amerikanska folket i helg och söcken, Stockholm 1917.

till utvandringen förklaras dels med "öfverklassens brist på intresse för småfolket" dels med "de bildade klassernas förakt för Amerika", det sistnämnda ett fenomen som behandlats i flera noveller.⁵⁸

Svenskt folklynn i svenskamerikansk tappning

Som en mer esoterisk anledning till emigrationen framhåller Berger svenskens germanska idealism, särskilt frihetssinnet.⁵⁹ Denna ofta i Sverige förkvävda idealism kan fritt utvecklas i Amerika, vilket blir till svenskens fördel så att han räknas "bland våra bästa medborgare". Hans nationalstolthet lever t. ex. upp och gäller då bägge länderna. Modet är enligt Berger ett annat utslag av idealitet, som gör svensken väl rustad för livet i Amerika. Risker är bara att modigheten urartar i avarterna skryt och skrävel: "En svensk har äfven svårt att vara ägare af några dollars utan att skramla med dem i byxfickorna".⁶⁰

Svenskens svaghet för allt utländskt gör honom visserligen till en assimilerbar invandrare, men Berger anser att landsmännen här går för långt, t. ex. när de med glädje gifter bort barnen med andra nationaliteter, ibland t. o. m. "irländare". Berger håller med Sundbärg om att svensken är en naturmänniska med stor teknisk begåvning. Därför lämpar sig de svenska emigranterna bäst för jordbruk när de hamnar på landsbygden och mekaniska arbeten när de blir stadsbor. Besläktad med den tekniska begåvningen är organisationssinnet, som i Amerika resulterat i otaliga kyrkor och föreningar.⁶¹ Berger är också överens med Sundbärg om den hårda bedömningen av "Kungliga svenska avundsjukan", som grasserat så svårt att "Svensk-Amerika ... blivit ett medelmåttornas förlofvade land". Avundsjukan är en viktig anledning till den svenskamerikanska splittringen på konkurrerande kyrkor och föreningar. Den har troligen också medfört att svenskamerikanerna aldrig haft någon samlande ledare och haft svårt att agera politiskt.⁶²

Berger indelar svenskamerikanerna i föreningsmedlemmar, lutherska kyrkomedlemmar och övrigt kyrkfolk – "de landsmän, som icke slutit sig till någon af dessa grupper, kunna icke sägas deltaga i svensk-amerikanska sträfvanden". Medan icke-lutheranerna i allmänhet tillhör amerikanska samfund och alltså är dömda att amerikaniseras ser Berger Augustanasynoden som den nationella kraften bland landsmännen. Ingen organisation har heller som den lyckats inspirera till samarbete och offervilighet.⁶³ Augustanakyrkans styrka som svenskamerikanskt centrum anser Berger bero på förmågan att sammangiuta svenskt och amerikanskt utan att ge avkall på fädernas grundläggande religions- och kulturbegrepp. Liksom en gång Johan Enander, "Augustanasynodens främste lekman", anser Berger att denna anpassningsbara svenskamerikanism har värde också för invandrarlandet.⁶⁴ Berger tror inte på en med konstgjord andning uppehållen svenskhet. Om en invandrarkultur skall leva vidare, måste den anpassa sig till invandrarlandet, även till det kännbara priset att modersmålet sätts i bakgrunden. På lång sikt är han pessimistisk om svenskhetens framtid i Amerika.⁶⁵

⁵⁸ Svensk-amerikanska meditationer, s. 7–21, 11, 128 f; En hjärnarbetares funderingar, New York 1934, s. 37–44.

⁵⁹ Svenska folklynnnet i förskingringen, Brooklyn, NY 1924, s. 6 f, 9 f, 12 f, 22 f.

⁶⁰ Ovan a. a. s. 12–16, 23 f; Svensk-amerikanska meditationer, s. 40–45.

⁶¹ Svenska folklynnnet i förskingringen, s. 15–19, 24 f.

⁶² Ovan a. a. s. 18 f; Svensk-amerikanska meditationer, s. 22–27; En näve svensk-amerikanskt, New York 1937, s. 4, 8.

⁶³ Svensk-amerikanska meditationer, s. 23, 46–55; Svensk-Amerika i målrottet, s. 7–11; Svenska folklynnnet i förskingringen, s. 22; En hjärnarbetares funderingar, s. 14–16.

⁶⁴ Svensk-amerikanska meditationer, s. 46–55; Ulf Beijbom, The Historiography of Swedish America i Swedish Pioneer Historical Quarterly, October 1980, s. 257–85.

⁶⁵ Svensk-amerika i målrottet, New York 1933, s. 8 f, 13, 21–25; En hjärnarbetares funderingar, s. 24 f; Svensk-amerikanska meditationer, s. 123 f.

Svenskarnas bildningssträvan gör dem till bra amerikaner. Den klättring uppåt som var så svår därhemma, vill svenskamerikanen se förverkligad genom sina barn. Bakslaget kommer när barnen börjar förakta föräldrarnas haltande engelska, obildning, svenska tänkesätt och hemspråk. Skulden för barnens kulturella revolt lägger Berger på amerikanska folkskolan och dess likgiltighet för problemen kring invandrar-nas klutenhet. Men de svenskamerikanska skolorna träder in och fyller ut en del av generationsklyftan med kunskap om det gamla landet.⁶⁶

Trots att Berger anser föreningslivet vara ytligt och kulturlöst vill han inte frångå den rollen som "en verklig medborgarskola", där medlemmarna anpassar sig till det amerikanska samhället och bl. a. lär sig "parlamentarisk takt och ordning". Svenskamerikanerna har dock stora svårigheter att med politiska metoder skaffa sig samhällsinflytande. Detta, tror Berger, beror på svenskens idealism: "Han vill att ämbetet skall söka mannen och ej mannen ämbetet". Berger kommer alltså med ännu ett bidrag till otaliga tidningsredaktörers bortförklaringar av landsmännens politiska oförmåga.⁶⁷

Sällskapslivet i Svensk-Amerika har en belackare i Vilhelm Berger, som blivit särskilt irriterad över dansen, supandet, kortspelet och banketterna med långa tal utan innehåll. Den fosterlandskärlek som florerar över supébordet, anser han vara lika konstlad som när man klämmer i med den stora svensk-amerikanska osanningen "Jag vill leva, jag vill dö i Norden". De ofta misslyckade sociala aktiviteterna tillskriver författaren emigranternas låga bildningsnivå och kritiklösa acceptering av allt amerikanskt. De svenskamerikanska hemmen är exempelvis i allmänhet kopierade på trista amerikanska förebilder. Där finns inte mycket som påminner om familjens svenska härkomst. Dessutom idkas också här ett undermåligt sällskapsliv.⁶⁹

Svenskens villighet att anamma ameri-

kanska manér har enligt Berger haft det goda med sig att många ohyvlade sidor slipats bort, t. ex. benägenheten att missbruka sprit och svordomar eller plumpheten i umgänget. Svenskamerikanen har således lärt sig att uppföra sig gentlemannamässigt mot kvinnor och akta dem som jämlikar. Svenskens medfödda "brist på psykologi" är svårare avhjälpt än hans taktlöshet mot kvinnor. Den svenske emigranten står enligt Berger oftast handfallen när han kommer i en oväntad situation: "Det är därför som irländaren genom sin oförsämdhet alltid går segrande ur en kontrovers med svensk-amerikanaren."⁷⁰ Berger menar att de svenska emigranterna missuppfattat det amerikanska jämlikhetsbegreppet, som visserligen tar sig uttryck i demokratiska umgängesformer, hövlighet och aktning för kroppsarbetet men som under ytan döljer större klasskillnader än i Sverige: "Det finns nog icke i Sverige någon enda industriidkare, som så föraktar sina arbetare som en Pittsburgh-millionär gör här". Ett genomgående tema i novellerna var också att skenet bedrar och att landsmännen måste se upp. Den otyglade liberalismen urartar lätt till ett utnyttjande av de svaga i samhället, dvs. de nykomna emigranterna.⁷¹

Bergers bestående insats

När den 35-årige Vilhelm Berger gav ut sin första novellsamling 1902 var det en väl förberedd författare som framträdde. Berger hade genomlevt ett rejält hundår. Som mångsysslare och tidningsman hade han skaffat sig gedigna kunskaper om svensk-

⁶⁶ Svensk-amerikanska meditationer, s. 28–34.

⁶⁷ Ovan a. a. s. 89–102, 99.

⁶⁸ Ovan a. a. s. 120, 103–116; En hjärnarbetares funderingar, s. 45–49; Svenska folklynnnet i förskingringen, s. 25 f.

⁶⁹ En hjärnarbetares funderingar, s. 45–49; Svenska folklynnnet i förskingringen, s. 25 f; Svensk-amerikanska meditationer, s. 120, 103–116.

⁷⁰ Svenska folklynnnet i förskingringen, s. 26, 28 f.

⁷¹ En hjärnarbetares funderingar, s. 9; Svensk-amerikanska meditationer, s. 145 f.

amerikanska förhållanden. Som författare av korta historier om "människorna rätt och slätt, som de vandra omkring mig" fann han sin publik. Ingredienserna i Bergers skönlitterära författarskap möter också i debutsamlingen. Redan här framstår han som skildraren av emigranternas hundår.

Bergers bakgrund och första upplevelser i Amerika valde motivet åt honom. Skildringen av den i kroppsarbete oförfarne unge svenskens kollision med den brutala amerikanska storstadsmiljön är hans viktiga bidrag till den svenskamerikanska litteraturen. Novellerna täcker som vi sett mycket annat, men hundåret är för all framtid associerat med Vilhelm Berger. Analysen av den intellektuelle emigrantens möte med storstaden, den mest artikulerade exponenten för det amerikanska konkurrenssamhället, utgör ett unikt socialt dokument. Den emigrantkategori som tecknas, är kvantitativt obetydlig men av stor betydelse för den svenska emigrantkulturen, eftersom så många svenskamerikanska elitpersoner, inte minst Bergers egen yrkesgrupp, kom att rekryteras från hundårets besegrare.

Bergers hundår tecknas som en slags moralitet, där kristna tankar om människans botgöring och luttring utvecklas. Bergers "Stora landsväg" ringlar mellan förfallna ruckel och på den vandrar bättrermans-barn som måste befrias från sina nedärvda värderingar innan de kan accepteras i det nya landet. Hundårets längd bestäms av emigrantens egen initiativkraft, ibland också av en hjälpande hand. Hundårets ytt-

re ramar konstitueras av det amerikanska samhället, som Berger både föraktar och beundrar. Han vämjes åt de gemenheter som här får fritt spelrum, men hyllar friheten som låter emigrantens duglighet bli utslagsgivande.

Hundåret sätter det svenska klassamhället ur spel, den som var förnäm i Sverige blir den djupast sjunkne i New York. Sekelgamla värderingar undermineras när naturtillståndet återupprättas. Detta ger liberalen Berger otaliga möjligheter att ventileras sin kritiska syn på det konservativa svenska samhället.

Bergers noveller ger oss inte bara en detaljrik spegelbild av förhållandena bland svenska emigranter och deras nationella gemenskap, Svensk-Amerika. Författaren själv är alltid närvarande, med diskussion och jämförelser eller sin moraliska syn på hundårets innebörd. Ur den skönlitterära strömfåran tar han så fram de iakttagelser som ventileras i skrifterna om svensk-amerikanerna och deras folklynne, skrifter som intar en lika unik ställning i svensk-amerikansk litteratur som Bergers noveller.

Novellernas och de svenskamerikanska meditationernas Vilhelm Berger är numera glömd på bägge sidor Atlanten. Detta är beklagligt, eftersom han fortfarande är läsvärd. Hans skönlitterära skapande äger mycket av bestående fräschör och hans analyser av emigranternas sökande efter materiellt och andligt fotfäste är ett värdefullt socialt dokument.

En bondeledares fall. Johan Pehrsson i Stora Tuna vid 1755–56 års riksdag

Av Axel Norberg

Under frihetstiden verkade i bondeståndet en rad intressanta och betydelsefulla bondeledare.¹ En av dem var Johan Pehrsson i Stora Tuna. Han representerade bondeståndet vid riksdagarna 1734, 1738–39, 1740–41, 1742–43, 1746–47 och 1751–52 och spelade en framstående roll i ståndet. Både vid 1746–47 och 1751–52 års riksdagar fungerade han som talmannens ersättare, vid den senare riksdagen tillsammans med Otto Olofsson Agorell från Grythyttan. 1734 och 1751–52 satt han i bergsdeputationen, 1734 i lant- och sjömilitiedeputationen, 1738–39, 1740–41, 1746–47 och 1751–52 i sekreta deputationen, 1742–43 i sekreta utskottet, 1746–47 i expeditionssdeputationen och 1751–52 i sekreta handels- och manufakturdeputationen. Vid 1746–47 års riksdag utsåg bondeståndet honom till ledamot i sekreta utskottet. Men ingen av de utsedda bönderna släpptes in i utskottet. Johan Pehrsson representerade också några gånger tillfälligtvis bondeståndet i utskotts- och deputationssammanträden. Han var den ende från Kopparbergs län, som deltog i alla riksdagarna 1734–1751/52.² Dessutom tillhörde han dem, som representerade bondeståndet vid flest riksdagar under frihetstiden. Olof Håkansson deltog i tolv riksdagar och Otto Olofsson Agorell i åtta. Vidare deltog sju bönder i sju riksdagar och sex i sex riksdagar.³

Johan Pehrsson föddes den 2 augusti 1700 i Naglarby i Tuna utan bron.⁴ Hans föräldrar, Maria Pålsdotter och bonden Per Månsson, bebodde där ett skattehemman.⁵ Förutom Johan tycks de ha haft två barn – Margareta och Måns.⁶

Sannolikt 1728 gifte sig Johan Pehrsson med Beata Reimer.⁷ Paret bosatte sig på gården Hagtäkten i Tuna utan bron.⁸ Efter att i mars 1729 ha fött dottern Kristina dog Beata.⁹ Året därpå gifte sig Johan för andra gången – nu med Liskan (Elisabeth) Mattsdotter från Gruvriset i Kopparbergs socken.¹⁰ 1728 eller 1729 hade han köpt ett halvt skattehemman i Enbacka (Stora Tuna socken).¹¹ Där slog han sig ned några år senare tillsammans med sin familj.¹²

¹ Källor som återopas i notapparaten förvaras i riksarkivet, om annat ej anges. De kyrkoböcker som utnyttjats för det inledande kapitlet finns i landsarkivet i Uppsala eller ligger kvar i församlingarna.

² Bondeståndets riksdagsprotokoll, del 2–7, utg. av S. Landahl 1945–63 (i forts. BdP).

³ Jfr. E. Alexandersson, Bondeståndet i riksdagen 1760–1772 (1975), s. 48 ff. och R. Olsson, Riksdagsmannavalen till bondeståndet under senare delen av frihetstiden (1948), s. 110 f.

⁴ Gustafs, Husförhörslängder, A I, vol. 5, 1749–58.

⁵ Gustafs, Husförhörslängder, A I, vol. 1–3, 1688–1736 och memorial av JP 19/12 1740, Bondeståndets arkiv 1740–41, vol. 9 (original).

⁶ Gustafs, Husförhörslängder, A I, vol. 2, 1708–23.

⁷ Uppgift om giftermålet har inte påträffats i kyrkoböckerna. Att det ägde rum 1728 tycks man dock kunna sluta sig till av husförhörslängden för Gustafs 1727–36 (A I, vol. 3) och födelsedatum för dottern Kristina (se not 9).

⁸ Gustafs, Husförhörslängder, A I, vol. 3, 1727–36.

⁹ Gustafs, Födelse- och dopbok, C, vol. 1, 1723–47 och Stora Tuna, Födelse-, vigsel- och dödbok, C, vol. 4, 1722–36.

¹⁰ Stora Kopparberg, Lysnings- och vigselböcker, E, vol. 1, 1729–56.

¹¹ Memorial av JP 19/12 1740, Bondeståndets arkiv 1740–41, vol. 9 (Original).

¹² Gustafs, Husförhörslängder, A I, vol. 3, 1727–36 och mantalslängder 1733, Kopparbergs län.

Johan Pehrsson hade flera barn.¹³ Äldst var den ovan omtalade dottern Kristina. Av de övriga barnen, som alla var pojkar, kan särskilt nämnas Per, näst äldst i syskon-skan och förmodligen född i juni 1731.¹⁴ Han antog efternamnet Envall och tjänst-gjorde en kortare period vid mitten av 1750-talet som auskultant i Svea hovrätt.¹⁵ Vid 1778–79 års riksdag representerade han Gustafs socken och vid 1792 års riksdag hela Sätters läns fögderi.¹⁶

Den gård Johan Pehrsson innehade i En-backa var belägen invid kapellet. Nedanför gården låg vid Dalälven en lastageplats, dit fartyg kom från Falun med råkoppar för omlastning och vidare transport till Avesta.¹⁷ Johan Pehrsson erhöll 1722 bergs-lagets uppdrag att som kopparskrivare vaka över denna verksamhet.¹⁸ Han fungerade dessutom som bergslagets kolkommis-sionär i Enbacka.¹⁹ Vidare var han delägare i galmejverket i Skenshyttan och förvärvade spikhammare vid Norrbo ström och i Knutshyttan.²⁰ Han innehade under flera år tjänsten som klockare i Enbacka, hade uppdrag som förmyndare och omnämns vid ett tillfälle som nämndeman.²¹

Efter en kort genomgång av Johan Pehr-sons ställningstagande i några viktiga frågor under 1730-, 1740- och 1750-talen skall vi följa honom före och under 1755–56 års riksdag. Han förekommer av och till i litte-raturen om denna.²² Någon samlad fram-ställning finns dock inte, och flera uppgifter kan fogas till de tidigare kända.

Vid 1734 och 1738–39 års riksdagar valdes Johan Pehrsson till riksdagsman för Sätters län (Stora Tuna, Gagnef, Säter).²³ 1740–41 representerade han Tuna utan bron, Säter, Torsång och Västerdalarna, 1742–43 Stora Tuna och Säter, 1746–47 Sätters län, Stora Kopparbergslagen och Nås, Floda och Järna i Västerdalarna och 1751–52 Sätters län och Stora Kopparbergs-lagen.²⁴

Om Johan Pehrssons val till riksdagen uppstod åtminstone vid ett par tillfällen strid. Redan 1734 tycks man ha diskuterat,

om han på grund av sin verksamhet som kopparskrivare skulle anses som ståndspers-son och följaktligen ej medges säte i bondeståndet.²⁵ På sin spets ställdes frågan un-der 1740–41 års riksdag. Men Johan Pehr-son lyckades rida ut stormen.²⁶

Det har sitt intresse att se på hur Johan Pehrsson ställde sig i några av de viktigaste frågorna, som kom upp under de år han tillhörde bondeståndet. Under överlägg-ningarna om riksrådens licentiering 1739 ville prästeståndet, att ständerna såsom in-nehavare av "ius ad gratiandi" skulle mild-ra sekreta utskottets yrkande på avsättning av riksråden Bark, Bielke, Bonde, Creutz och Hård och nöja sig med en varning.²⁷

¹³ Gustafs, Husförhållanden, A I, vol. 3–6, 1727–72; se även Rikens ständers kommissions arkiv, Protokoll 30/3 1756.

¹⁴ Gustafs, Husförhållanden, A I, vol. 3–5, 1727–58.

¹⁵ Gustafs, Husförhållanden, A I, vol. 5–7, 1749–75, Svea hovrätts arkiv, D IV a 3 aa, vol. 4, Auskultanter 1740–61 och memorial av Per Envall 26/6 1771, Bondeståndets arkiv 1771–72, vol. 28 (Original).

¹⁶ L. Mårtensson, Förteckning över bonde-ståndets ledamöter vid riksdagarna 1710–1800 (1937).

¹⁷ M. A. Sahlstedt, Stora Tuna (1743), s. 37 ff.

¹⁸ Bergsrättens arkiv, Protokoll 7/4 1722 (Stora Kopparbergs Bergslags arkiv, Falun) och me-morial av JP 19/12 1740, Bondeståndets arkiv 1740–41, vol. 9 (Original).

¹⁹ Bergsrättens arkiv, Protokoll 22/5 1756 (Stora Kopparbergs Bergslags arkiv, Falun).

²⁰ Bergskollegii arkiv, protokoll, A I, vol. 108 (10/11 1743) och Bergverksrelationer från Öster-och Västerbergslagen, E II g, vol. 7 (30/12 1749); Svea hovrätts arkiv, Renoverade småprotokoll, Kopparbergs län, vol. 62 (14/4 och 6/9 1755).

²¹ Stora Tuna, Kyrkorådsprotokoll, K III, vol. 2, 1738–1829, s. 79 och Riksdagsfullmakter (11/8 1746 för Nås, Floda och Järna i Västerdalarna).

²² T. ex. A. Fryxell, Berättelser ur svenska hi-storien, del 39 (1904), C. G. Malmström, Sveri-ges politiska historia från konung Karl XII:s död till statshöfvingen 1772, del 4 (1899), Olsson, a. a. och G. Sahlberg, Mera måkt åt kungen. Revo-lutionsförsöket 1756 (1976).

²³ Om valsättet se R. Olsson, Bondeståndet (Sve-riges Riksdag, del 5, 1934, s. 274–306).

²⁴ Riksdagsfullmakter, Mårtensson. a.a. och BdP, del 2–7.

²⁵ BdP, del 4, s. 27.

²⁶ BdP, del 4, passim.

²⁷ L. Linnarsson, Riksrådens licentiering. En studie i frihetstidens parlamentarism (1943), s. 138 ff.

Bondeståndet gick på prästeståndets linje, varvid inte minst Johan Pehrsson pläderade för en lindring av det yrkade straffet.²⁸

Johan Pehrsson tillstyrkte vid 1740–41 års riksdag kriget med Ryssland.²⁹ Hans hållning väckte misstro hos många av dal-karlarna. Misstron kom bl. a. i dagen under daluppropet sommaren 1743.³⁰

Vid 1742–43 års riksdag skulle tronföljare utses. Johan Pehrsson tycks länge ha velat ha den danske kronprinsen Fredrik.³¹

Brännvinsbruket var vid frihetstidens ingång allmänt utbrett i Sverige. Hattarna var de, som ivrigast kämpade för att reglera brännvinsbränningen. Detta stod i överensstämmelse med deras merkantilistiska idéer. Mössorna talade för fri brännvinsbränning på landsbygden och inskränkning av städernas salubränning.³² Under 1746–47 års riksdag kom brännvinsfrågan upp vid flera tillfällen. Johan Pehrsson förordade, att bondeståndet skulle acceptera ett framlagt förslag om konsumtionsavgift på det, som brändes för husbehov. Han påstod sig visserligen vara motståndare till att allmogen betungades med skatt på "thet, som then af sin egen afwel kunde tilwärka". Dock gjorde, menade han, rikets tillstånd det nödvändigt att acceptera en måttlig skatt. På samma linje gick flertalet av bondeståndets ledamöter.³³

Under 1746–47 års riksdag dominerade mösspartiet i bondeståndet. Hattarna sökte på olika sätt motarbeta Olof Håkansson och ståndets sekreterare Carl Fredrik Sebaldt.³⁴ När oroligheter uppstod i ståndet, tog Johan Pehrsson dessas parti.³⁵ På hans förslag rekommenderade dessutom bönderna Kungl. Maj:t att vid första öppning utse Sebaldt till häradshövding.³⁶

1751–52 års riksdag kom i mångt och mycket att präglas av motsättningar mellan kungen och rådet. När Adolf Fredrik till stora sekreta deputationen ingav anmärkningar vid kungaförsäkran, påstod hovets motståndare, att hans fordringar stred mot grundlagen. Johan Pehrsson tog i både bondeståndet och stora sekreta deputationen

kungens parti.³⁷ När Tessin under riksdagen avgick som kanslipresident föreslog mindre sekreta deputationen, att sekreta utskottet hädanefter vid tillsättandet av denna post skulle framföra endast ett namn. Bondeståndet menade, inte minst på tillskyndan av Johan Pehrsson, att kungen borde ha tre personer att välja mellan.³⁸

Johan Pehrssons agerande i här nämnda frågor ger ej underlag för något entydigt ställningstagande beträffande hans politiska hemvist. I debatten om riksrådens licentiering 1739 framförde han närmast mösståndpunkter. Då han vid 1740–41 års riksdag tillstyrkte kriget mot Ryssland, gick han på samma linje som hattarna. Vid valet av tronföljare hade han en annan uppfattning än dessa. I brännvinsfrågan 1746–47 stödde han mösspartiet i dess motstånd mot brännvinsregale, något som dock inte säger så mycket om hans partisympatier. Det låg knappast i böndernas intresse att stödja förslag, som inskränkte deras möjligheter till brännvinsbränning. Mer säger det, att han vid samma riksdag försvarade Olof Håkansson och Carl Fredrik Sebaldt mot hattarnas angrepp. 1751–52 låg hans sympatier uppenbarligen hos kungamakten och hovet. Tydligen hade han vissa kontakter med kungen och drottningen. 1750 hade han be-

²⁸ BdP, del 3, s. 390 ff. o. A. Ström, Olof Håkanssons politiska verksamhet åren 1726–1743 (1967), s. 81 ff.

²⁹ BdP, del 4, s. 166 och 168 f.

³⁰ B. Beckman, Dalupproret 1743 och andra samtida rörelser inom allmogen och bondeståndet (1930), passim.

³¹ BdP, del 5, passim o. Ström, a.a., s. 143 ff.

³² A. Evers, Den svenska brännvinslagstiftningens historia under frihetstiden till hattvåldets fall (1923), passim.

³³ BdP, del 6, s. 341 ff.; jfr delvis Evers, a.a., s. 150 f.

³⁴ Malmström, a.a., del 3 (1897), s. 322 ff. o. 358 ff.

³⁵ BdP, del 6, s. 246 ff., 254 ff., 270 ff. o. 278 ff.

³⁶ BdP, del 6, s. 386.

³⁷ Malmström, a.a., del 4 (1899), s. 50, BdP, del 7, s. 217 f. och stora sekreta deputationens protokoll 2/5 1752.

³⁸ Malmström, a.a., del 4 (1899), s. 33 f.

sökt Drottningholm.³⁹ Det kan också noteras, att Frankrikes minister i Stockholm 1755 rapporterade hem till Paris, att Johan Pehrsson under 1751–52 års riksdag deltagit i de kungatrognas intriger.⁴⁰

Inför riksdagen 1755–56

Ej långt efter Adolf Fredriks trontillträde 1751 hade misshälligheter uppstått mellan denne och rådet. Dessa, som avsåg gränsdragningen mellan kungens och rådets makt, kom till uttryck bl. a. vid en del tjänstetillsättningar. Hovet vann sympatisörer bland såväl hattar som mössor, t. ex. hovrättspresidenten Carl Gustaf Löwenhielm och generalen Mattias Alexander von Ungern Sternberg. Vid 1751–52 års riksdag gällde motsättningarna ej minst utformningen av kungaförsäkrarna.⁴¹

Kungaparet fortsatte att samla mot rådet fiendliga personer kring sig. 1754 kom det till en definitiv brytning mellan Carl Gustaf Tessin och hovet, varvid Tessin avsåg sig guvernörsskapet för prinsarna. När kallelse den 21 april 1755 utgick till riksdag, var relationerna mellan rådet och hovet allt annat än goda.⁴² Ständerna skulle samlas i Stockholm den 13 oktober.⁴³ Under mellantiden bedrevs ett intensivt propagandaarbete.⁴⁴

Särskilt intressant i sammanhanget är kungafamiliens resa till Dalarna på sommaren. Den har beskrivits i några rapporter av Frankrikes minister i Stockholm Louis de Cardevac d'Havrincourt.⁴⁵

En bonde från Dalarna, som varit deputerad vid flera riksdagar, hade enligt d'Havrincourt flera gånger rest till Stockholm och där haft hemliga samtal med drottningen. Den bonde som åsyftas är Johan Pehrsson. Han beskrivs som en "förslagen, djärv, företagsam och upprorisk" man. Sannolikt var det, menar d'Havrincourt, på initiativ av honom och på inrådan av "favoriterna", som kungaparet beslöt att resa till Dalarna för att söka påverka den landsändan till sin förmån.

Johan Pehrsson hade inför kungaparets

resa åkt runt i Dalarna och uppmanat bönderna att skicka representanter för att möta kungen och drottningen. Han ledde själv bönderna och var den, som harangerade de kungliga vid deras ankomst.

Också den flera år senare nedskrivna "Journal de la reine Louise Ulrique" innehåller uppgifter om kungens och drottningens Dalaresa. Liksom i d'Havrincourts samtida rapporter sägs Johan Pehrsson ha talat till kungaparet. Menigheten blev enligt dagboken så entusiastisk, att den skulle ha begivit sig till Stockholm, om kungen sagt: "följ och fria mig ifr. rådets tiranni".⁴⁶ Uppgiften har ej kunnat verifieras med hjälp av samtida material.

Bönderna i Stora Tuna vägrar att köra ut kronotiondespannmål

I augusti 1755 hölls urtima ting i Stora Tuna. En del av bönderna stod åtalade för att ha vägrat att köra ut kronotiondespannmål till Dalregementet.⁴⁷

Kronobefallningsmannen Ingel Fahlstedt hade i en berättelse till landshövdingeämbetet den 6 maj avgivit rapport om vad som förevarit. Enligt protokollet vid det urtima tinget hade landshövdingen Carl Gustaf Wennerstedt av Fahlstedts berättelse fattat misstanke om att "någon sammangaddning" varit å bane.

³⁹ JP till Carl Gustaf Tessin 12/2 1751, Ericssbergsarkivet, Autografsamlingen, vol 161 (original).

⁴⁰ Rapport av Louis de Cardevac d'Havrincourt 13/6 1755, Suède, vol. 228 (original), Archives du ministère des affaires étrangères, Paris.

⁴¹ Malmström, a.a., del 4 (1899), kap. 20.

⁴² Ibidem.

⁴³ Kallelsen i årstrycket.

⁴⁴ Malmström, a.a., kap. 20 och G. Olsson, Hattar och mössor, Studier över partiväsendet i Sverige 1751–1762 (1963), s. 196 f.

⁴⁵ Rapporter 13/6, 20/6 o. 15/7 1755, Suède, vol. 228–229 (original), Archives du ministère des affaires étrangères, Paris. Malmström, a.a., del 4, s. 128 f., och Olsson, a.a., s. 196, har utnyttjat rapporterna men ej tagit fram alla uppgifter om JP.

⁴⁶ Lovisa Ulrika och Carl Gustaf Tessin. Dokument utgivna av S. Leijonhufvud (1920), s. 20 f.

⁴⁷ Sporadiska upplysningar om målet bl. a. i Malmström, a.a., del 4 (1899), s. 128 och 159.

Som åklagare fungerade landsfiskalen Johan Gestrin. Till förhandlingarna inför tingsrätten hade bl. a. kallats de bönder som vägrat utkörsel jämte Johan Pehrsson och andra bland allmogen, som omnämns i Fahlstedts berättelse. Johan Pehrsson miss-
tänktes för att ha uppmuntrat bönderna.

Allmogen i Stora Tuna hade under vintern ingivit en besvärsskrivelse till kammarkollegiet angående utkörseln av kronotionage till Dalregementet. Johan Pehrsson hade hjälpt till med författandet. Efter vad han själv påstod inför tingsrätten, skulle "en hop allmoge" den 16 februari på kyrkvallen ha anmodat honom att för dess räkning skriva och begära befrielse från spannmålsutkörseln. Vid rättegången förde Johan Pehrsson de anklagades talan.

Under förhandlingarna beskyldes Johan Gestrin av auditören vid Dalregementet Carl Törnros för att ej sköta sina plikter som åklagare. Törnros vände sig bl. a. mot att Gestrin efter vad han "förmärkt" inte ansåg, att allmogen visat uppstudsighet. Landsfiskalen tog snarare parti för allmogen, än han befistade sig om att beivra dess brott. Den 9 augusti beslöt rätten, att förhandlingarna skulle fortsätta den 3 september vid hösttinget. Under tiden avsåg man att införskaffa vissa kompletterande handlingar.⁴⁸

Törnros begärde hos justitiekanslern, att Gestrin skulle entledigas som åklagare. Den 20 augusti beslöt rådet att låta brev avgå till Svea hovrätt med befallning att utse ny åklagare. När revisionssekreteraren Råfelt dagen därpå lämnade brevet till kungen för underskrift, undrade denne, om Gestrin hörts i saken. Råfelt svarade, att detta ännu ej medhunnits. Det skulle dock ske utan dröjsmål, men av tingsrättens protokoll framgick, hur Gestrin förhållit sig. Kungen förklarade därvid, att han tänkte vänta med underskriften, tills han blev närmare under-
rättad. Han nöjde sig med att få se ett utdrag ur protokollet vid tingsrätten. Protokollsutdraget ville han ha lördagen den 23 augusti. Revisionssekreteraren Erik von

Stockenström, som i justitiekanslerns frånavaro anmält ärendet i rådet, reste den anbefallda dagen ut till Drottningholm medförande nödiga handlingar. Men han fick inte tillfälle att tala med kungen, varför riksrådet von Höpken, som den 25 tillsammans med några andra besökte kungen, påminde denne om underskriften på brevet till hovrätten. Kungen hade tagit handlingarna till påseende.

Ej heller vid rådssammanträdet den 26 augusti skrev kungen under. Men enligt rådsprotokollet skulle han ha sagt, att auditören Törnros, som själv kommit till Stockholm med begäran att få Gestrin avlägsnad, kunde återvända och beslutet sändas senare. Rådet tolkade detta, som att kungen lovat skriva på, och beordrade därför hovrätten att skyndsamt utse ny åklagare.⁴⁹ Hovrätten efterkom befallningen snabbt. Ny åklagare förordnades redan dagen därpå.⁵⁰

Den 28 augusti begav sig von Stockenström än en gång till Drottningholm. Kungen lämnade därvid tillbaka expeditionen ounderskriven. Han kunde av handlingarna i ärendet inte finna, att Gestrin förgått sig så, att han ohörd borde fråntas uppdraget att vara åklagare i målet mot dalkarlarna. Sina synpunkter ville han ha tagna till rådsprotokollet, vilket också skedde den 29 augusti. Dessutom förklarade han sig ej vilja komma "i rådet", om detta underlät att återkalla sin befallning till hovrätten att utse ny åklagare.⁵¹

Den 1 september sammanträdde rådet ånyo. Närvarande var Wrangel, von Höpken, Wrede, von Seth och Scheffer. De vidhöll rådets tidigare ståndpunkt. Kungen skulle förhållas att skriva under expeditionen till Svea hovrätt. Samma ståndpunkt

⁴⁸ Häradsrättsarkiv för Kopparbergs län, serie XI, Domböcker, A I, vol. 53, Uppsala landsarkiv.

⁴⁹ Rådsprotokoll i justitieärenden (renskrivna) 26/8 1755.

⁵⁰ Svea hovrätts arkiv, A I a 1, vol. 166, Renskrivna protokoll i civila mål (27/8 1755).

⁵¹ Rådsprotokoll i justitieärenden (renskrivna) 29/8 1755.

intog rådet den 2 september.⁵² Detta oaktat tycks underskriften ha uteblivit.⁵³

Målet fortsattes planenligt vid hösttinget. Gestrin hade ej ersatts. Men revisionssekreteraren von Stockenström hade förordnats att övervara förhandlingarna på justitiiekanslerns vägnar. Den 18 september meddelades utslag. Tingsrätten fann för gott, "thet Jan Persson wid nästa ting med sielf sins ed, der han gitter, ärhålla bör, at han ej styrckt eller rådt thenne allmoge at med cronotijondens afförssell innehålla och afbida höglofl. kongl. cammarcollegii utslag". Därefter skulle rätten "sig vidare öfwer honom yttra".⁵⁴

Målet fördes vidare till Svea hovrätt. Där drog det ut på tiden. Inte förrän den 5 maj 1756 avkunnades hovrättens utslag. Efter som Johan Pehrsson då hade avlidit, föll yrkandena mot honom.⁵⁵

Det var knappast en slump, att Adolf Fredrik reagerade så kraftigt mot rådet. Säkert ville han inte enbart, att Gestrin skulle få en rättvis behandling. Med all sannolikhet låg starkare eller i varje fall flera motiv bakom hans agerande. Förmodligen ville han skydda Dalabönderna och däribland Johan Pehrsson, medan det låg i rådsherrarnas intresse att tysta de kungatrogna. Dessutom bör man komma ihåg, att de beskrivna händelserna utspann sig endast två månader efter kungaparets resa till Dalarna. Här till kommer, att riksdagens öppnande stod för dörren. Adolf Fredrik försökte, säkert för att hjälpa Johan Pehrsson, påskynda behandlingen av ärendet hos hovrätten. Den 22 oktober uppmanade han den sålunda att föra det till ett snabbt slut.⁵⁶

Riksdagsval i Sätters län

Vid riksdagsvalen 1755 utsågs Johan Pehrsson till riksdagsman för Sätters, Stora Tuna och Gagnefs socknar. Hans riksdagsfullmakter har inte kunnat återfinnas. Men av andra handlingar kan följande utläsas.

Fullmakten från Sätters socken bevittnades av häradshövdingen Magnus Johan Lund. De båda andra socknarnas full-

makter var underskrivna av respektive häradsnämnd men bevittnades inte av därvarande häradshövding. Denne, Per Ser-nander, ansåg sig ej kunna göra detta, eftersom Johan Pehrsson var invecklad i processen angående utkörsel av kronotiondespannmål och av tingsrätten dömts till väremålsed.⁵⁷

Johan Pehrsson valdes alltså till representant för Sätters läns fogderi, en av de sju primärvalkretsarna i Kopparbergs län. Också vid 1734 och 1738–39 års riksdagar hade han, som tidigare nämnts, utsetts att representera denna valkrets.

Fullmakterna ifrågasätts

Bondeståndets första plenum vid 1755–56 års riksdag ägde rum den 14 oktober 1755. Johan Pehrsson utsågs därvid att tillsammans med bl. a. Otto Olofsson Agorell och Josef Hansson insamla riksdagsfullmakterna. I närvarolistan återfinns han under Kopparbergs län.⁵⁸

Mot Johan Pehrssons fullmakter riktades anmärkningar av Axel Jonasson från Kalmar län. Visserligen var de uppställda i enlighet med vad riksdagsordningen föreskrev, men fullmakterna från Stora Tuna och Gagnef hade inte bevitnats av häradshövdingen.⁵⁹

⁵² Rådsprotokoll i justitieärenden (renskrivna) 1 o. 2/9 1755.

⁵³ Jfr Svea hovrätts skrivelse till landshövdingen i Kopparbergs län 27/10 1755, vari enbart Gestrin och Törnros omnämns som "krono- och regementsfullmäktige" i processen (Svea hovrätts arkiv, B I a, vol. 128, Registratur över utgångna skrivelser) och Häradsrättsarkiv för Kopparbergs län, serie XI, A I, vol. 53, Domböcker (18/9 1755).

⁵⁴ Häradsrättsarkiv för Kopparbergs län, serie XI, A I, vol. 53, Domböcker.

⁵⁵ Svea hovrätts arkiv, B II b 1, vol. 7, Utslag och resolutioner i kriminella mål (5/5 1756).

⁵⁶ Svea hovrätts arkiv, E I, vol. 32, Inkomna kungl. brev (22/10 1755).

⁵⁷ Jfr bl. a. memorial av deputerade för fullmakternas överseende 27/10 1755, tr. BdP, del 7, s. 854 ff. o. memorial av JP, odat., tr. BdP, del 7, s. 858 ff.

⁵⁸ BdP, del 7, s. 439 f.

⁵⁹ BdP, del 7, s. 444.

Johan Pehrsson förklarade, att härads-hövdingen inte velat meddela honom fullmakt utan "för wissa orsaker" rådfrågat sig hos landshövdingen, som fört frågan vidare till Kungl. Maj:t, där "saken" ännu skulle ligga "oafsluten". Fick ståndet reda på orsakerna — dessa framgick av handlingarna — skulle det ej vägra honom säte och stämma. Ståndet beslöt att vänta med att slutgiltigt utlåta sig, tills det fått se handlingarna och sekreterare utsetts.⁶⁰

Fullmaktsfrågan i rådet

Häradshövdingen Per Sernander vände sig, som framgått, till landshövdingen i Falun. Han frågade, om fullmakt för Johan Pehrsson kunde utfärdas med tanke på att denne av tingsrätten i Stora Tuna dömts till värjemålsed. Landshövdingen gick vidare med ärendet till högre ort, och den 2 oktober föredrogs det i rådet. Den 9 oktober var det ånyo uppe till behandling. Riksrådet Carl Gustaf Löwenhielm yttrade därvid, att han inte kunde finna några hinder för Johan Pehrssons riksdagsmannaskap. Han ansåg sig inte "kunna eller böra, allmogen ohörd, ogilla theas wal eller igenom sakens uppehåll giöra thet för them onyttigt. Skulle något hinder til allmogens skada och lidande af thenne häradshövdingen Sernanders förfrågan upkomma, må thet ankomma på hans answar, som så wäl kände then angifne sakens hela beskaffenhet och om lagens stadgande i förr berörde rum ej kan wara okunnig, ej heller kan ignorera, huru helig the trenne ståndens walfrihet är efter riksdagsordningen, som är en af rikets fundamentallagar."

Övriga närvarande riksråd, Ehrenpreus, Tessin, Wrede, Ekeblad och von Seth, ansåg inte, att riksdagsfullmakt kunde utfärdas, förrän Johan Pehrssons sak prövats i Svea hovrätt.⁶¹

Den 22 oktober uppvaktade en deputation från bondeståndet rådet och undrade, om det tagit ställning i fullmaktsfrågan. Innan bönderna fick svar, inhämtade rådsherrarna kungens synpunkter. Adolf Fredrik

ansåg, att i första hand skulle Svea hovrätt anmodas att påskynda det där anhängiggjorda målet om Dalaböndernas vägran att utköra kronotionage. Om man inte hade tid att avvakta hovrättens beslut, förespråkade han samma ståndpunkt som Carl Gustaf Löwenhielm. Rådet beslöt med hänsyn till att Johan Pehrsson av tingsrätten i Stora Tuna dömts till värjemålsed att ge bondeståndet följande svar. Kungl. Maj:t hade funnit, att "riksdagzfullmakt för honom, innan saken hos öfwerdomaren, der den nu är anhängig, pröfwad warder, [icke]⁶² utfärdas bör och at bref derom til landshövdingen Wennerstedt kommer at afgå såsom ock befallning til hofrätten att skyndesammeligen detta mål med laga slut afhielpa."⁶³

Liksom i frågan om ny åklagare vid processen inför Stora Tuna tingsrätt försökte kungen ge Johan Pehrsson sitt stöd, när fullmaktsfrågan togs upp i rådet. Typiskt nog erhöj han även den kungavänlige Carl Gustaf Löwenhielms stöd. Däremot gick de hattvänliga rådsherrarna mot honom. Rådsprotokollen visar ganska klart, att hattarna sökte utmanövrera Johan Pehrsson. Anledningen härtill var naturligtvis hans uppslutning bakom kungen och önskan att hindra honom från att i bondeståndet verka för kungens sak.

Fullmaktsfrågans vidare behandling i bondeståndet

Vid bondeståndets sammanträde den 22 oktober undrade ståndets sekreterare Erik Johan Paléen, om man inte borde utse deputerade för att granska de fullmakter som ifrågasatts. Johan Pehrsson förklarade därvid, att han "wäl wore orde[n]teligen wald för Tuna sockn och redan i ståndet antagen

⁶⁰ BdP, del 7, s. 444 f.

⁶¹ Rådsprotokoll i justitieärenden 9/10 1755 (renskrivna). Löwenhielms ståndpunkt har observerats av Malmström (a. a., del 4, s. 159).

⁶² Jfr underrättelsen till bondeståndet om beslutet (BdP, del 7, s. 458).

⁶³ Rådsprotokoll i justitieärenden 22/10 1755 (renskrivna).

som ledamot". Eftersom häradshövdingen ej givit honom fullmakt och landshövdingen Wennerstedt vänt sig till Kungl. Maj:t, tyckte han emellertid, att ståndet borde "genom deputerade hos Hans Kongl. Maj:stt i underdånighet begära underrättelse om detta måls beskaffenhet". Johan Pehrsson förmodade vidare, att frågan om hans riksdagsmannaval hörde till ståndets "egit afgjörande" och att det skulle "begära til sig acterne, såväl angående fullmagten som det til Kongl. Hofrätten inkomne undersökningsmålet" för att därefter ta ställning. Hans begäran om att ståndet skulle vända sig till Kungl. Maj:t bifölls, och en deputation avfärdades. Likaså utsågs enligt Paléens förslag deputerade för att granska de nämnda fullmakterna.⁶⁴

När Johan Pehrsson infann sig i ståndet den 25 oktober, erinrade sekreteraren, att han inte fick komma dit, förrän "berörde quaestion war afgjord". Många menade dock, att det gick bra. Därpå uppstod "sorl och oredig discours". Efter att talmannen till sist lyckats tysta ledamöterna meddelade han och sekreteraren, att ståndet på sin förfrågan den 22 oktober fått till svar, att Kungl. Maj:t förklarat för landshövdingen Wennerstedt, att fullmakt ej borde utfärdas, förrän målet om utkörsel av kronotiondespannmål avgjorts i Svea hovrätt. Sekreteraren erinrade igen om att de mot vilkas fullmakter riktats påminnelser "borde blifwa utur ståndet". Johan Pehrsson genmälte, att han var utsatt för förföljelse och att han kunde bevisa, att "folk" rest runt i Dalarna för att skaffa falska vittnen mot honom i det mål, som låg i hovrätten.

Återigen uppstod "sorl och buller" och "skriades, at Joh[an] Pärsson borde blifwa in[ne] i ståndet". Talmannen framhöll, att man ej kunde besluta, om Johan Pehrsson skulle antas som riksdagsman, förrän de som delegerats att granska fullmakterna yttarat sig. Nu var i stället frågan, om Johan Pehrsson skulle avhålla sig från ståndets sammankomster eller ej, tills så skett. De flesta tyckte, att han borde tillåtas vara inne

i ståndet.⁶⁵

Den 29 oktober föredrogs resultatet av fullmaktsgranskningen. I anseende till att Kungl. Maj:t funnit, att fullmakt ej kunde utfärdas, så länge Johan Pehrsson stod sub reatu, ansåg sig de deputerade ej kunna befatta sig "med hans påstående at warda ansedd för riksdagsman", förrän hovrätten avgjort den däri anhängiggjorda frågan om utkörsel av spannmål till Dalregementet. Ett stånd kunde inte sätta sig över Kungl. Maj:ts beslut. Ändring i detta måste sökas hos samtliga stånden.⁶⁶

I den efterföljande debatten erhöll Johan Pehrsson, om man får tro protokollet, inte särskilt mycket stöd. Till dem som ansåg, att han borde ges tillträde till ståndet hörde Lars Larsson från Värmland. På talmannens fråga, vilka som biträdde betänkandet, anmälde enligt protokollet ingen avvikande mening. Dock skulle en anmodan riktas till hovrätten att skyndsamt avgöra Johan Pehrssons mål.⁶⁷

Fler tycks ha stött Johan Pehrsson under debatten i bondeståndet den 29 oktober, än som framgår av protokollet. När detta skulle justeras den 4 november och ledamöterna tillfrågades, om de hade några erinringar, utlät sig Anders Larsson från Bohuslän och påstod, att han begärt rådrum för att tänka över deputerades för fullmaktsgranskningen betänkande och att detta inte stod i protokollet. Såväl talmannen som sekreteraren förklarade, att de ej hört detta. Samtidigt erinrade talmannen om nödvändigheten av ordning, så att allas mening kunde höras. Sven Persson från Kalmar län sade därpå, att hans mening och utlåtande varit, att Johan Pehrsson borde förbli i ståndet, tills hans mål avslutats i hovrätten.

Härpå följde en lång och tydlig, liksom den 29 oktober, ganska hetsig debatt. Åt-

⁶⁴ BdP, del 7, s. 455 ff.

⁶⁵ BdP, del 7, s. 458 f.

⁶⁶ De deputerades betänkande 27/10 1755 (tr. BdP, del 7, s. 854 ff.) och BdP, del 7, s. 467.

⁶⁷ BdP, del 7, s. 467 ff.

skilliga ansåg därvid, att sekreteraren alltför mycket blandat sig i frågan. Johan Pehrsson fick företräde i ståndet, varvid han uppläste ett memorial och frågade, om han skulle beviljas säte under förutsättning, att han svor den väremålsed, som ålagts honom av tingsrätten. Sekreteraren menade, att det ej passade sig, att ståndet "nu ginge in uti saken", eftersom målet om utförelse av kronotonde var underställt hovrättens prövning. Ståndet beslöt, att Johan Pehrssons memorial skulle ligga framme några dagar.⁶⁸

Även den 8 november, då Johan Pehrssons sak var uppe till debatt, gick det att döma av protokollet livligt till. Talmannen frågade, om man skulle utse ledamöter till deputationerna eller diskutera Johan Pehrssons sak. Johan Pehrsson inträdde och framhöll, att det enda han begärt var ett svar på sitt memorial. Något sådant erhöi han ej. I stället utsåg ståndet deputationsledamöter.⁶⁹

Två dagar senare, den 10 november, var åter Johan Pehrssons sak uppe vid ett livligt sammanträde. Ståndet kom emellertid ej till något slut.⁷⁰ Den 18 och 19 påminde Johan Pehrsson ståndet om sin "saks företagande". Ej heller då kom ståndet till något avgörande. Talmannen visade sig för övrigt knappast angelägen att påskynda frågan.⁷¹ Nästa gång Johan Pehrsson omnämns i protokollet var den 20 december, då deputerade från borgarståndet meddelade, att detta stånd bifallit ett extraktprotokoll från sekreta utskottet om hänvisande till riksens ständers kommission av ett mot Johan Pehrsson och pagehovmästaren Severin Bredha i slotts-rätten anhängiggjort mål om olovliga trakteringar.⁷²

Johan Pehrsson inför nedre borgrätten och slotts-rätten

Den 6 september 1751 hade Kungl. Maj:t utfärdat en "kundgiörelse angående någre omständigheter, som wid riksdagarne komma at iakttagas". Bl. a. förklarades däri sådana sammankomster och trakteringar för

olovliga, som anställdes i syfte att "öfwertala andre at ingå i wisse planer och afsickter, ledande til partier och samman-gaddningar".⁷³ Tillsammans med pagehovmästaren Severin Bredha ställdes Johan Pehrsson en tid efter riksdagens öppnande inför rätta åtalad för att ha brutit mot denna bestämmelse. Målet inleddes vid nedre borgrätten. Inom kort överfördes det emellertid till slotts-rätten för att slutligen hamna hos riksens ständers kommission.

Från förhandlingarna inför nedre borgrätten och slotts-rätten har bevarats de protokollskopior, som ingavs till riksens ständers kommission vid målets överförandet dit. Processen pågick vid nedre borgrätten den 8–14 november. Därvid avgavs flera intressanta vittnesmål. Nils Andersson från Ramsberg i Närke-Värmlands län berättade således, att han av sin kamrat Peter Olofsson ombetts att följa med till ett utskänkingsställe vid Smedjegatan (Weissens källare).⁷⁴ Vid deras ankomst dit befann sig Bredha och drygt tjugo riksdagsbönder där. Efter att de satt sig hade Bredha bjudit på brännvin, svagdricka, vin och tobak. Under tiden talades om Johan Pehrssons intagande i bondeståndet. Lars Larsson från Värmland hade rest sig upp och sagt, att det var orätt att Johan Pehrsson var "utur ståndet". Han hade uppmanat de närvarande att hjälpa honom. Bredha hade instämt häri. Därefter hade Johan Pehrsson själv bett om hjälp. Vittnet visste dock ej säkert vem som betalat men trodde, att det var Bredha. Ej heller kunde han med säkerhet säga, om sammankomsten anordnats i syfte att verka för Johan Pehrssons intagande i ståndet. Men det syntes honom så.

⁶⁸ BdP, del 7, s. 470 ff. och JP:s memorial (tr. BdP, del 7, s. 858 ff.).

⁶⁹ BdP, del 7, s. 479 ff.

⁷⁰ BdP, del 7, s. 483 ff.

⁷¹ BdP, del 7, s. 492 ff. o. 495 f.

⁷² BdP, del 7, s. 552.

⁷³ Årstrycket.

⁷⁴ Jfr ang. Weissens källare G. Hellström, Vin-skänkar och källare på Kungsholmen, Normalm och Ladugårdslandet under Karl XII:s tid och frihetstiden (tr. SSEÅ 1959).

Krögaren Johan Jakob Weiss, innehavare av det nyssnämnda utskänkningsstället, hade också kallats som vittne. Han intygade, att tjugo riksdagsbönder inkommit på källaren och att Bredha betalat deras förtäring. Peter Olofsson avgav ett vittnesmål, som i stort sett överensstämde med Nils Anderssons.

Axel Jonasson från Madesjö i Kalmar län berättade inför domstolen, att han den 1 november, om han inte mindes fel, i sällskap med ett par kamrater besökt vinskänken Anton Springer (Tre Kungar).⁷⁵ Där hade samlats flera herredagsmän från bondeståndet. Dessutom infann sig Bredha och Johan Pehrsson. Det hade bjudits på vin. Efter vad vittnet ansåg stod Bredha för trakteringen.

Vinskänkan Maria Christina Weiss omtalade, att herredagsmän från bondeståndet två gånger varit hos henne och erhållit förtäring. Efter vad hon då hört, hade även Bredha varit närvarande. Hennes söner hade sagt, att en som var hovmästare betalt.

Björn Svensson från Loshult i Skåne, vilken omnämns i Axel Jonassons vittnesmål, vitsordade, att han tillsammans med denne besökt Tre Kungar och att Bredha varit där. Om Johan Pehrsson varit närvarande, visste han inte. Olof Ersson från Lima, också omnämnd av Axel Jonasson, ehuru med felaktigt namn, hade varit på samma ställe och druckit vin, svagdricka och brännvin. Bredha kände han inte, och han visste inte, om han varit där. Man hade inte talat om Johan Pehrssons intagande i bondeståndet.⁷⁶

Vittnesmålen tillkom kort tid efter de påstådda trakteringarna. I det stora hela torde vittnena ha kommit ihåg, vad de varit med om. Men självfallet hindrar inte detta, att de kan ha överdrivit eller givit en sned bild av händelserna. Att Bredha, Johan Pehrsson och ett antal bönder varit tillsammans och undfägnat sig på de nämnda krogarna torde vi dock kunna utgå ifrån. Detta intygades, om inte annat, av värdshusvär-

darna själva.

Värt att notera är, att Nils Andersson och Axel Jonasson, vilka avgav ganska utförliga vittnesmål, både tillhörde Johan Pehrssons vedersakare vid debatterna i bondeståndet. Axel Jonasson var dessutom den, som enligt riksdagsprotokollet först riktade kritik mot hans fullmakt.⁷⁷ I Nils Anderssons vittnesmål lägger man särskilt märke till att han inte med säkerhet ansåg sig kunna säga, om sammankomsten på Weissens källare anordnats i syfte att verka för Johan Pehrssons sak. Han vågade eller kunde alltså inte hävda, att denne brutit mot 1751 års kungörelse om olovliga trakteringar. Häri hade, som vi tidigare sett, just sammankomster i syfte att påverka andra till "planer och afsickter, ledande til partier och samman-gaddningar" förbjudits.

Enligt Nils Anderssons och Axel Jonassons vittnesmål skulle Lars Larsson från Värmland ha lagt sig ut för Johan Pehrsson. Även om man, som påvisats, måste ta vittnesmålen med en nypa salt, är det ej otroligt, att så verkligen var fallet. Lars Larsson, känd som anhängare av hovet,⁷⁸ agerade för Johan Pehrsson vid sammankomsterna i bondeståndet.⁷⁹

På begäran av sekreta utskottet föranstaltade Kungl. Maj:t den 12 november om att alla mål om olovliga trakteringar under den pågående riksdagen skulle handläggas av slottsrätten.⁸⁰ Målet mot Severin Bredha och Johan Pehrsson togs av denne upp den 20 november och fortsatte under en månad. En rad vittnen hördes. De vittnesmål som avgivits inför nedre borgrätten komplette-

⁷⁵ Jfr ang. Tre Kungar G. Hellström, Vinskänkar och källare i staden inom broarna under Karl XII:s tid och frihetstiden (tr. SSEÅ 1957).

⁷⁶ Kopior av nedre borgrättens protokoll i arkivet efter rikens ständers kommission; delvis utnyttjade av Sahlberg, a. a., s. 40.

⁷⁷ BdP, del 7, passim o. s. 444.

⁷⁸ Malmström, a. a., del 4 (1899), s. 159 ff. o. Sahlberg, a. a., passim.

⁷⁹ BdP, del 7, passim.

⁸⁰ Rådsprotokoll i justitieärenden 12/11 1755 (renskrivna).

rades med en del detaljer. Så mycket nytt framkom dock inte.

Vid rättens sammanträde den 11 december förhöordes Johan Pehrsson. Åklagaren började med att fråga, i vilket ärende han bjudit sina vänner på Weissens källare. Johan Pehrsson svarade, att han inte bjudit någon utan enbart kommit överens med en och annan av dem att gå dit. Hade han sagt "någon mer till"? undrade åklagaren. Inte vad han kunde minnas, svarade Johan Pehrsson. Tillfrågad härom sade han sig ej veta, på vems anmodan som Lars Larsson gjort föreställningar om hans intagande i ståndet. Inte heller ville han tillstå, att han genom att på Weissens källare tala om sina tjänster åt bondeståndet skulle ha velat påverka de församlade riksdagsbönderna att ta in honom i bondeståndet. Han kom inte ihåg, om Erik Johansson från Västmanland anmodats infinna sig för att tala till hans förmån.⁸¹

Johan Pehrssons svar på åklagarens fråga om Lars Larsson visar, att denne, som vittnena påstått, verkligen lagt sig ut för honom. Det framgår vidare, hur åklagaren – naturligt nog – med sina frågor ville få honom att svara på ett sådant sätt, att han kunde fällas enligt 1751 års kungörelse om olovliga trakteringar.

Johan Pehrsson inför riksens ständers kommission

Som tidigare framhållits, var relationerna mellan kungamakten och rådet mycket ansträngda inför 1755–56 års riksdag. Under riksdagen tillspetsades de. Dispyten mellan kung och råd drogs inför ständerna genom ett memorial av rådet, vari kungen beskyldes för egenmäktighet. Kungen blev ej svaret skyldig. Frågan hänsköts så småningom till stora sekreta deputationen, som i sitt betänkande tog rådets parti. Den 18 november föredrogs deputationens förslag i stånden. Inte minst i bondeståndet uppstod livliga diskussioner. Dessa resulterade i upplopp vid ståndets plenum den 29 november.

Talmannen Olof Håkansson frågade, om han skulle utse tolv deputerade att tillsammans med deputationer från medstånden avge svar i den aktualiserade frågan eller om ståndet självt skulle utse deputerade. Därvid utbrast den tidigare omnämnde Lars Larsson från Värmland, att inga deputerade skulle avgå, innan man voterat. Häri instämde Erik Persson från Stockholms län. Sammanträdet urartade snart. Till de värsta hetsporrarna hörde förutom dessa båda Erik Jansson från Munketorp i Västmanland. Enligt riksdagsprotokollet förekom t. o. m. handgripligheter mot talmannen. Ledamöterna lugnade sig så småningom, när den senare så kände Josef Hansson från Älvsborgs län stämde upp en psalm.

Upträdet i bondeståndet resulterade i att en riksens ständers kommission tillsattes för att rannsaka de upproriska. Ordförande blev Henrik Wrede. Till åklagare utsågs den hårdföre borgmästaren i Arboga Olof Bidenius Renhorn.⁸²

Den 17 december skrev slotts-rätten till Kungl. Maj:t och frågade, om inte målet mot Severin Bredha och Johan Pehrsson borde hänskjutas till riksens ständers kommission. Enligt slotts-rätten hade det "gemenskap" med de ärenden kommissionen satts att undersöka. Kungl. Maj:t, som delade slotts-rättens uppfattning, vidarebefordrade frågan till sekreta utskottet. Detta intog samma ståndpunkt som slotts-rätten och Kungl. Maj:t, varför ständerna föreslogs besluta att överföra målet till riksens ständers kommission. Ständerna beslöt enligt sekreta utskottets förslag och i januari gavs kommissionen i uppdrag att fullfölja målet.⁸³

Johan Pehrssons namn hade dock redan dessförinnan flera gånger nämnts vid för-

⁸¹ Kopior av slotts-rättens protokoll i arkivet efter riksens ständers kommission.

⁸² Malmström, a. a., del 4 (1899), s. 146 ff.

⁸³ Avskrifter av slotts-rättens skrivelse 17/12, rådsprotokollet i justitieärenden 18/12 och sekreta utskottets protokoll 19/12 1755 och expeditionsdeputationens protokoll 14/1 1756 i arkivet efter riksens ständers kommission.

hören inför kommissionen. När hans vär-
dinna i Stockholm, skepparhustrun Anna
Catharina Lind, och dennas piga hördes
den 11 december, sade de, att Johan Pehr-
sson bl. a. haft Erik Jansson på besök. Enligt
fru Lind skulle denne ha varit där på mor-
gonen samma dag som oroligheterna i bon-
deståndet ägde rum.⁸⁴

Johan Fredrik Svahn från Jönköpings län
påstod, att Johan Pehrsson inför valet av
sekreterare i bondeståndet och då Paléen
föreslagits skulle ha yttrat till honom, "att
det ej wore annat än skiälmstycke. De wille
hafwa en secreterare, som dependerade af
rådet, hwarmed endast wore påsyftadt att
hindra konungen att icke få mera macht."⁸⁵
Det påstådda yttrandet får dock tas med en
stor nypa salt. Svahn var en av Johan
Pehrssons argaste vedersakare.⁸⁶

Två vittnen, de österbottniska riksdags-
männen Erik Johansson och Carl Arvola,
sade sig ha uppmanats av officerare (Fred-
rik Johan Spökler och Lars Henrik Häs-
tesko) att göra sig av med talmannen och
sekreteraren och att utse Johan Pehrsson
till ny talman.⁸⁷ I varje fall Hästesko var
anhängare av kungamakten och kan mycket
väl ha yttrat sig på detta sätt.⁸⁸

Löjtnanten Kristoffer Borath berättade,
att han varit på en traktering, som Bredha
hållit på Weissens källare. Erik Persson och
Johan Pehrsson hade också varit där, lik-
som en person, som han trodde var Lars
Larsson. Den senare hade rätt de närvaran-
de bönderna att ta in Johan Pehrsson i stån-
det och göra sig av med talmannen och
sekreteraren och i stället utse Johan Pehr-
sson till talman. Såväl Bredha som Johan
Pehrsson hade tillstyrkt detta.⁸⁹

I ett intressant vittnesmål av Olof Lars-
son från Västmanland framkom bl. a. föl-
jande om Johan Pehrsson. Vid Allhelgona-
tid hade vittnet besökt en krog i en gränd
mot Skeppsbron, som han trodde hette Tre
Kungar. Johan Pehrsson, som var där med
14 eller 15 kamrater, hade förklarat, att han
bjudit dit dem för att berätta hur han på
allmogens vägnar i hemorten kommit i pro-

cess med Dalregementet. Deltagandet i
processen hade lett till att han uteslutits ur
ståndet. Men han ansåg sig oskyldig.⁹⁰

Vid jultid reste Johan Pehrsson till Dalar-
na. Riksens ständers kommission beslöt att
skriva till landshövdingeämbetet i Falun
och anmoda detta se till, att han återkom till
Stockholm.⁹¹ I mars började förhören med
Johan Pehrsson. Därvid fick han förklara
sin hemresa, som skulle ha skett mot slotts-
rättens uttryckliga förbud att lämna huvud-
staden. Han påstod sig ha bett talmannen i
bondeståndet fråga lantmarskalken, om han
kunde resa hem. Lantmarskalken hade för-
klarat, att detta gick för sig. Han hade ock-
så frågat justitiekanslern.

Därefter vidtog det egentliga förhöret om
hans förhåvanden under riksdagen. Först
tillfrågades han, om han deltagit i en trak-
tering på Weissens källare och om Bredha
och Lars Larsson då hade sökt övertala de
närvarande bönderna dels att ta in honom i
ståndet, dels att göra sig av med talmannen
och sekreteraren och utse honom till tal-
man. Johan Pehrsson erkände, att han varit
på Weissens källare och sökt förmå de när-
varande att verka för hans intagande i stån-
det. Han hade dock aldrig haft en tanke på
att bli talman. Man lägger märke till att han
inte förnekade, att Bredha och Lars Lar-
sson talat för honom som talman, utan i stäl-
let svarade undanligande.

Vidare erkände Johan Pehrsson, att han
haft drygt tjugo medlemmar av bondestån-
det på besök i det hus, där han bodde under

⁸⁴ Riksens ständers kommissions arkiv, Proto-
koll 11/12 1755 § 12.

⁸⁵ Riksens ständers kommissions arkiv, Proto-
koll 19/12 1755 § 4.

⁸⁶ BdP, del 7, passim.

⁸⁷ Riksens ständers kommissions arkiv, Proto-
koll 30/12 1755 § 2 o. 2/1 1756.

⁸⁸ Jfr t. ex. Malmström, a. a., del 4 (1899), s. 160
ang. Hästesko.

⁸⁹ Riksens ständers kommissions arkiv, Proto-
koll 27/2 1756.

⁹⁰ Riksens ständers kommissions arkiv, Proto-
koll 19/1 1756 § 3.

⁹¹ Riksens ständers kommissions arkiv, Proto-
koll 21/2 1756 § 1 o. 23/2 1756 § 8.

riksdagen. Ett av vittnena hade sett kaptenen Börje Schechta gå in i huset, dock utan att veta vem han skulle gå till. Johan Pehrsson förklarade, att han inte haft besök av Schechta. Den senare var anhängare av hovet och hade sedan 1746–47 års riksdag kontakter med bondeståndet.⁹²

Åklagaren kände sig inte övertygad av Johan Pehrssons förklaringar. Dessutom fann han med hänsyn till dennes bortovaro från Stockholm under julhelgen för gott att yrka på att han skulle sättas i fängsligt förvar. Johan Pehrsson upprepade vad han tidigare sagt och anhöll att få avge en skriftlig förklaring. Kommissionen, som bl. a. ansåg sig böra misstänka Johan Pehrsson för delaktighet i oroligheterna i bondeståndet, beslöt i enlighet med åklagarens yrkande. Beslutet innehöll inte något svar på hans anhållan att få förklara sig skriftligen.⁹³ Detta oaktat avgav Johan Pehrsson en skriftlig förklaring den 30 mars.

Johan Pehrsson upprepade i sin skriftliga förklaring en del av det han muntligen anfört. Dessutom tog han upp målet inför tingsrätten i Stora Tuna om vägran att utköra kronotionde och fullmaktsfrågan. Den värjemålsed tingsrätten ålagt honom att begå kunde han med gott samvete svära. Men därtill hade utsatts nästa vårting. Under tiden hade han vänt sig till hovrätten, där ärendet ännu låg oavgjort. Av den orsaken hade häradshövdingen Sernander vägrat honom fullmakt. Dock hade han haft giltig fullmakt av Sätters socken, vederbörligen underskriven och försedd med socknens sigill. Och Säter var ett tingslag. Den fullmakt hade ståndet till en början godkänt, och han hade deltagit i valet av såväl talman som sekreterare. Hans ledamotskap hade ifrågasatts, när Kungl. Maj:ts svar på häradshövdingen Sernanders förfrågan om fullmakt kunde utfärdas kommit bondeståndet till handa. Den ansökan han ingivit till ståndet om att få kvarbli i detta hade man ännu inte tagit ställning till. Han redogjorde så för hur han 1743 sökt lugna bönderna, berättade om hur han under sin vistelse i

Dalarna under julhelgen mötts av sympati från böndernas sida osv. Han bönföll också kommissionen om att få slippa ut ur fängelset, så att han kunde sköta sina angelägenheter. Dessutom sattes, förklarade han, ”den kära helsan” i fara.

Åklagaren frågade nu Johan Pehrsson bl. a., om han kunde ge någon upplysning om orsaken till oroligheterna i bondeståndet den 29 november. Johan Pehrsson svarade, att han inte känt till dessa, förrän de ägt rum. Han trodde inte, att oroligheterna planerats i förväg utan skett i ”då öfverkommen hastighet och förbittring”.⁹⁴

Johan Pehrsson avlider i fängelset

Ordföranden i riksens ständers kommission Henrik Wrede anmälde den 17 april i kommissionen, att han dagen före på eftermiddagen erfarit, att Johan Pehrsson avlidit i sitt fängelse. Han hade föranstaltat om obduktion under dagen.⁹⁵

Korpralen Nils Hökerstedt hade haft vakten vid dödsfallet. Han rapporterade till kommissionen, att Johan Pehrsson den 16 april ätit middag med sonen Per Envall. De hade fått sallad, soppa och pepparrotsskött. Johan Pehrsson drack ett par glas vin. En stund senare, efter att sonen gått, hade Johan Pehrsson avlidit.⁹⁶ Vid obduktionen konstaterades, att han dött av slag (apoplexia syncopalis).⁹⁷

Assessor Strandberg och överdirektör Schützer, som verkställt obduktionen, avgav ett utförligt skriftligt utlåtande den 22 april. Strandberg meddelade, att de varit utförliga, eftersom ett rykte om att Johan

⁹² Riksen s ständers kommissions arkiv, Protokoll 6/3 1756 § 2. Jfr Sahlberg a.a., s. 98 ff. o. Malmström, a.a., del 4 (1899), s. 160.

⁹³ Riksen s ständers kommissions arkiv, Protokoll 6/3 1756 § 4.

⁹⁴ Riksen s ständers kommissions arkiv, Protokoll 30/3 1756. Jfr delvis Sahlberg, a. a., s. 105.

⁹⁵ Riksen s ständers kommissions arkiv, Protokoll 17/4 1756 § 1. Jfr ang. JP:s död Sahlberg, a. a., s. 113 f.

⁹⁶ Riksen s ständers kommissions arkiv, Protokoll 17/4 1756 § 3.

⁹⁷ Ibidem § 7.

Pehrsson förgiftats kommit i omlopp. Rikens ständers kommission beslöt att uppdraga åt collegium medicum att yttra sig över dödsfallet. Begravningen skulle därför anstå.⁹⁸ Redan dagen därpå meddelades, att kollegiet inte hade något att tillägga utöver vad som framgick av Strandbergs och Schützers rapport.⁹⁹ Den 26 avgavs ett skriftligt betänkande av samma innehåll.¹⁰⁰

Möjligen hade Johan Pehrsson en tid känt sig dålig. Han klagade ju i sitt yttrande den 30 mars till kommissionen över att hälsan kunde ta skada av det fängsliga förvaret.

Johan Pehrsson vid 1755–56 års riksdag – en sammanfattning

1755–56 års riksdag var en riksdag fylld av bittra strider mellan anhängare av det hattdominerade rådet och företrädare för kungamakten. Johan Pehrsson tillhörde de senare. Motsättningarna mellan Adolf Fredrik och rådet hade uppstått kort tid efter tronskiftet 1751. De kulminerade vid 1755–56 års riksdag. Hovet planerade då en revolution i syfte att tillförsäkra kungen mer makt. Det hela slutade med ett förödmjukande nederlag för såväl kungaparet som de kungatrogna. Kungen och drottningen fick motta skarpa erinringar av ständerna. Några av deras anhängare, däribland greve Erik Brahe, dömdes till döden och avrättades.

Det är med tanke på händelserna 1755–56 inte särskilt förvånansvärt, att agitationen före riksdagen var hätsk. För båda sidor gällde det att på alla tänkbara sätt skaffa stöd. Kungaparet bedömde möjligheterna till stöd i Dalarna som särskilt stora. I varje fall reste de dit för att värva anhängare. I Dalarna sammanträdde de med Johan Pehrsson, som de kände sedan tidigare. Denne hade sökt bereda marken inför kungabesöket. Vilken styrka de rojalistiska stämningarna i Dalarna hade och i vilken utsträckning Johan Pehrsson lyckades i sina ansträngningar att skaffa kungamakten anhängare är svårt att säga. Men under alla omständigheter tycks han ha offrat stor energi och en hel del tid för kungens sak.

Ej långt före riksdagens öppnande instämde Johan Pehrsson inför tingsrätten i Stora Tuna. Han misstänktes, som det kom att uttryckas i tingsrättens utslag den 18 september, för att ha "styrckt eller rådt" allmogen att vägra utkörsel av kronotidenspannmål till Dalregementet. Tingsrätten ålade honom att avlägga väremålsed vid värtinet 1756. Därmed hade han, skulle det visa sig, också stoppats som riksdagsman vid den stundande riksdagen. Intressant är, att tingsrättens ordförande och den som vägrade skriva under Johan Pehrssons riksdagsfullmakt för Stora Tuna och Gagnef var samma person. Tog häradshövdningen Per Sernander ställning enbart på saklig grund eller tillhörde han Johan Pehrssons fiender? Frågan tycks ej kunna besvaras. Men den är värd att ställa.

Skäl finns att misstänka, att rådet hade ett finger med i spelet. Varför var annars revisionssekreteraren Erik von Stockenström närvarande i tingsrätten, när målet behandlades vid det ordinarie hösttinget? Var det inte för att tillvarata rådets intressen? En annan omständighet som pekar på att rådet låg bakom var dess ansträngningar att få åklagaren utbytt och kungens lika stora ansträngningar att förhindra detta.

Rådet och dess anhängare låg även bakom Johan Pehrssons uteslutning ur bondeståndet vid 1755–56 års riksdag. Säkert hade bönderna, om de velat, kunnat släppa in honom i ståndet med de riksdagsfullmakter han företedde. 1740 hade de låtit sig nöja med en fullmakt underskriven enbart av nämndemän.¹⁰¹ Men majoriteten ville helt enkelt inte. Detta framgår av protokollet vid bondeståndets sammanträden. Ty-

⁹⁸ Rikens ständers kommissions arkiv, Protokoll 22/4 1756 § 2.

⁹⁹ Rikens ständers kommissions arkiv, Protokoll 23/4 1756 § 5.

¹⁰⁰ Rikens ständers kommissions arkiv, Protokoll 26/4 1756 § 3.

¹⁰¹ R. Olsson, Riksdagsmannavalen till bondeståndet under senare delen av frihetstiden (1948), s. 85.

piskt är, att den kungavänlige Carl Gustaf Löwenhielm tog Johan Pehrssons parti i rådet, medan övriga rådsherrar ansåg, att målet om vägran att utköra kronotiondespannmål först borde avslutas i hovrätten. De visste naturligtvis, att målet ej skulle avgöras i första taget utan sannolikt dra ut på tiden.

Också åtalet mot Johan Pehrsson för olovliga trakteringar var med all sannolikhet ett inslag i de rådsvänligas försök att mota kungamaktens anhängare. Det hade onekligen varit intressant att veta, vad riksens ständers kommission skulle ha dömt honom till, om han fått leva.

Johan Pehrsson var under sina sista riksdagar en av de ledande i bondeståndet. Detta framgår klart och tydligt av ståndets riksdagsprotokoll. Att det finns motiv för att kalla honom bondeledare visar inte minst händelserna före och under 1755–56 års

riksdag. Rådets strävan att då utmanövrera honom tyder på att man fruktade honom och var orolig för att han kunde komma att spela rollen av ledare för de bönder, som var missnöjda med rådets och hattarnas politik. Säkert hade rådet fog för sin oro. Johan Pehrsson saknade inte stöd bland bondeståndets ledamöter. Omfattningen av stödet går dock inte att närmare bestämma. Tydligen ansågs han utgöra en särskilt stor fara, när han var hemma i Dalarna. Varför visade riksens ständers kommission annars irritation över hans hemresa julen 1755? Det går inte att sätta någon politisk etikett på Johan Pehrsson före Adolf Fredriks trontillträde. Men fr.o.m. 1751–52 års riksdag låg hans sympatier klart hos hovet. När han i april 1756 dog, försvann kungamaktens främste talesman bland bönderna från arenan.

Måns Arvidsson Brandsköld och "excessen" i Korpo ström 1656

Av Nils Sylvan

Ryttmästaren, generaladjutanten och generalkvartermästaren Måns Arvidsson Brandskölds öde har inte helt obemärkt gått förbi. Gabriel Anrep och Gustaf Elgenstierna har summariskt sammanfattat hans curriculum vitae i sina ättartavlor och Ludvig W:son Munthe har ägnat honom en kortfattad biografi både i fortifikationens historia och i Svenskt Biografiskt Lexikon.¹ Munthe nämner emellertid ingenting om det otryckta källmaterial som han använt men det är helt uppenbart att det utgjorts av den dossié rörande Brandsköld som ingår i Riksarkivets (RA:s) Biographicasamling.

I RA finns emellertid även annat material som ger en betydligt mera nyanserad bild av den "excess" i Korpo ström som Brandsköld gjorde sig skyldig till sommaren 1656 och som Munthe i all korthet har berört med stöd av dokumenten i biographica (B 43).

Då excessen fick ett efterspel inför Åbo hovrätt kunde man vänta att en hovrättsakt borde finnas i behåll. Jag har efterlyst en sådan i det finska riksarkivet men fått till svar att den troligen gick upp i rök i samband med Åbo brand 1827. Men åtskilligt av det aktmaterial som borde ha ingått torde kunna skrapas ihop på olika håll i det svenska RA. Dit hör de dokument rörande excessen som redan berörts, vidare den ynkliga men betydelsefulla rest som hamnat bland oresolverade utslagshandlingar men framför allt de skrivelser från generalguvernörer, landshövdingar, militärbefälhavare och Åbo hovrätt som influiter till KM:t och riksens råd. Härutöver finns givetvis tillskott att hämta ur riksregistratur och rådsprotokoll.

Tillsammanantagna ger dessa källor även en bild av stämningar och förhållanden i samband med den ryska "rupturen" under 1650-talets senare hälft. Med själva excessen och dess förspel förhöll det sig sålunda.²

I början av maj 1656 gjorde sig fem Sordavalabor, Ivan Ivanoff Pohkiälla, Conaska Wasilioff, Michel (Mina) Ivanoff Kohnou, Johan Tasapå och Simon Jöransson (Jurgioff) Masslakain, alla ryssar till börden,³

¹G. Anrep, Svenska adelns ättartavlor I: 296, G. Elgenstierna, Den introducerade svenska adelns ättartavlor, I: 569. A. Munthe, Kungl. fortifikationens historia 6: 1, Sthlm 1916, s. 349 ff, SBL 5: 781 f.

²Sordavalaborernas berättelse, bil. till Erik von der Lindes brev 6 nov. 1656, Landshövdingars skrivelser. Pohkiällas och Wasilioffs inläga till Åbo hovrätt 26 febr. 1657, B 43. Åbo hovrätts "Extract" i saken mellan sordavalaborerna och Brandsköld, som placerats bland Erik Kruses skrivelser till rådet utan något direkt samband med dessa, Rådets handlingar och brev, vol. 21, RA.

³Då inte bara de nämnda ryssarna drabbades av excessen i Korpo ström och dess rättsliga efterspel utan också deras släktingar och nära anhöriga kom att figurera i händelsernas gång synes mig en presentation av de inblandade ryssarna och deras familjer underlätta den kommande framställningen.

Ivan Ivanoff Pohkiälla och Michael (Mina) Ivanoff Kohnou var svågrar, därigenom att Pohkiälla var gift med en syster till Mina och dennes broder Andre Ivanoff Kohnou, som i sin tur var gift med en syster till Pohkiälla. Dubbelt svägerskap förenade således dessa båda familjer.

Johan Tasapå hade en broder Ivan och en dräng Johan Jakobsson. Simon Jöransson (Jurgioff) Masslakain var son till Jurgie Zacharioff Masslakain, som också hade en dotter. Simon hade två farbröder, Ivan – som var starost i Kides – och Petter Masslakain.

Conaska Wasilioff synes inte ha varit närmare besläktad med sina färdkamrater men hade liksom dessa lämnat efter sig hustru och barn i Sordavala.

beredda att med ett stort uppbåd av varor företa sin årliga resa till Stockholm för att bedriva köpenskap och för att som undersåtar bosatta inom Sordavala pogost och stad fullgöra sin skattskyldighet till Gustav Adam Baner, greve till denna avskilda landsända i Kexholms norra län.

Den 18 maj dagtecknade borgmästaren i Sordavala Herman Böcke deras pass, varefter de startade sin resa i Simon Masslakains stora lodja om fem läster, utrustad med två segel, tre ankare, kompass och lod med 18 famnars lina.⁴ När de på sin färd anlände till Nöteborgs slott, uppvisade de "efter sedvanan" sitt pass, som blev "för gott erkänt". Med fri passage fortsatte de till Nyen, där de på nytt presenterade passet, denna gång för guvernören Carl Mörner och tullnärerna som var väl bekanta med dem. Av guvernören uppmanades de att betala sin tull och sedan påskynda resan. Som följd härav angav sig skeppar Simon med sin lodja vid licentkammaren den 2 juni och den 4 juni blev tullsedeln undertecknad. Då de lämnade Nyen följde Carl Mörner med dem på sin skuta med kurs på Björkö.

Innan de lämnade Nyen hade den ryska rupturen brutit ut. Den 3 juni överskred ryssarna den svenska gränsen söder om Ladoga vid Lawa. Den 4 juni stötte 130 ryska lodjor fram över Ladoga mot Nöteborg. Den 5 juni överraskades Nyen, och samtidigt utsattes Kexholm och Sordavala för ryska angrepp.⁵

Under tiden stävade Masslakain och hans kamrater i följe med Mörners skuta fram längs den finska sydkusten mot Borgå. Vid Pellinge höll de på att bli tillfångatagna av de finska bönderna eftersom de inte kunde uppvisa något pass utställt av landshövdingen i Nylands län. Om inte Mörner gripit in kunde sordavalabornas stockholmsresa redan här fått ett snöpligt slut. Mörner sade sig gå i borgen för dem hos landshövdingen i Nyland och "gav alltså bönderna en sedel" så att ryssarna blev "fri". Vid Pellinge skildes sordavalaborna och Carl Mörner åt, men de fick i stället sällskap med hans sek-

reterare, som "konvojerade" dem med Mörners skuta till Jungfrusund. När de anlände dit låg ryttmästaren Måns Arvidsson Brandsköld före dem i hamnen, och han passade då på att återkräva 200 daler som han lånat dem vid avresan trots att deras obligation ännu inte hade förfallit. Men "intet halv", de måste ut med pengarna. Av borgmästaren i Nyen Henrik Pipers skutskeppare som också låg i hamnen lyckades de låna 200 daler att betala Brandsköld med och såg samtidigt till att de fick tillbaka sin "handskrift".

I Jungfrusund råkade de ut för "motväder" och medan de blev liggande där, anlände "Sveriges rikes amiral [C G Wrangel] med tio skepp och många båtsmanslodjor". Då han fick syn på "rysslodjan" frågan han vem den tillhörde. Av Mörners sekreterare fick han till svar att ägarna var "Sveriges kronas undersåtare" och greve Baners "skattskyldige bönder på resan stadde att besöka" sin herre och driva sin handel. Amiralen befallde dem då att "resa i Guds namn", och "igenom Guds välsignelse" nådde de också Korpo ström i konvoj med Mörners sekreterare. Här råkade de ut för stiltje och blev liggande "börfasta".

Om vad som nu hände lyder deras fortsatta berättelse sålunda. Medan de låg i strömmen kom Måns Brandsköld roende och hade en stor hop bönder med sig i båten. Till en början steg han ombord på Mörners skuta och meddelade sekreteraren

⁴ Masslakains förteckning över medfört gods, B 43. Jfr bil. N:o 1 till Erik Kruses rannsakningsprotokoll som bilagts hans skrivelse till rådet 11 febr. 1657, Rådets handl:ar etc., vol. 21.

⁵ K.E.F. Ignatius, Finlands historia under Karl X Gustafs regering, Hfors 1865, s. 73 ff. Jfr F. F. Carlsson, Sveriges historia under konungarne av Pfalziska huset, I, Sthlm 1883 och M. Carlon, Ryska kriget 1656–58, Sthlm 1903. Carlsson, s. 323 och Carlon, s. 34 uppger de ryska lodjornas antal till 250. Riksrådet som bygger på samstämmiga uppgifter från slottshoppmannen Aron Klöfversköld på Viborg och landshövdingen Erik von der Linde i Åbo nämner endast 130. Rådets registratur 20 juni 1656, fol. 138 v. f. RA.

att han ämnade ta fast sordavalaborerna. Där-
efter kom han in på deras lodja, sade dem
att de var "pliktiga" att följa honom till
Åbo slott och uppvisa passet för landshöv-
dingen. I följe hade han bokhållaren Per
Larsson Öman på Kankas, som han utgav
för att vara landshövdingens sekreterare.
Han befälde därför ryssarna att straxt ryc-
ka upp ankaret. De gjorde så utan invänd-
ningar. Ivan Pohkiälla som var den äldste
av dem tog rodret, och då det hade börjat
att blåsa upp styrde de med "god vind" in
mot Åbo. När de svängde upp mot staden
sade Pohkiälla: "Här går vi in till kongl.
slottet." Men då ingrep Brandsköld och
sade till honom: "Du skalt veta att jag skall
i dag vara din herre och konung. Och du
skalt veta gå denna vägen". I detsamma
körde han Pohkiälla från rodret, satte en av
sina bönder till rors och lät styra till Nyck-
leberg.

Under färden begynte han rannsaka de
fem ryssarna, tog ifrån dem nycklar, kni-
var, eldföre och allt de vad de hade på sig,
läste upp deras kistor och flaskfoder och
lade beslag på deras vägkost och alla deras
handlingar, passet, tullsedeln, "handskrif-
ten" och ett brev från Baners amt- eller
hoppman Herlich Joensson till grevens bok-
hållare Sigfrid Höök.

Vid ankomsten till Nyckleberg ropade
han åt sina drängar att sätta ryssarna i tor-
net. Men då det visade sig vara fullt av kalk,
slog han dem "blå och blodiga" så att Con-
aska blev lam i handen och de andra fick
stora hål i huvudet, medan han drev dem att
bära upp sina "saker i stensalen, både litet
och mycket". De fick inte ens behålla så
mycket som de kunde "släcka" sin hunger
med.

Så föste han dem samman i en båt och lät
ro dem till Kankas, där han skänkte dem för
"evige trälar". De tvingades nu att gräva
400 famnar dike, mala 70 tunnar malt på
handkvarn och släpa 800 tunnor spannmål
från ett hus till ett annat. De fick ligga i
stallet, där de också måste rykta hästarna,
kastades stundom i tornet av stallmästaren

Anders, som gjorde en "kapson av trä" och
knäppte den över näsan på dem till pina och
klippte med våld håret av dem. Av de fem
ryssarna fick fyra stanna på Kankas, medan
Simon Masslakain sändes till Björneborg
för att göra slavarbete i stallen. Kom lands-
hövdingen Erik von der Linde eller andra
förmåna personer på besök, så smusslades
ryssarna i all hemlighet undan och hölls
dolda, så att de inte skulle kunna "klaga sin
nöd och den stora våldsverkan dem över-
gick". Men en natt lyckades Ivan Pohkiälla
och Conaska Wasilioff att rymma, och där-
med begynte "excessen" att rullas upp.

De båda ryssarna tog omedelbart sin till-
flykt till landshövding Erik von der Linde i
Åbo. Hos honom inlade de en supplik jämte
en förteckning på vars och ens gods som
Brandsköld tagit i beslag.

De berättade utförligt om sin resa och hur
de berövats all sin egendom. De omnämnde
också misshandeln men utan att ta med alla
detaljer. De bad landshövdingen att bli
deras "hjälp och försvar" och rannsaka om
den orätt som drabbat dem, så att de kunde
komma till sitt igen efter den förteckning
som de lämnat. De ursäktade sig att de inte
genast tagit till Åbo och uppvisat passet,
men de hade tyckt att staden låg "något
utur vägen" i förhållande till deras resrutt.
De hade inte heller besinnat "den osäkerhet
som då redan var i riket inkommen av fien-
dens infall". De bad Linde förlåta deras
"förseende", det hade inte skett "av be-
tänkt eller illvillogt sinne" utan "av enfäl-
dighet". De satte nu sin lit till hans höga
gunst att hjälpa — som de skrev — "oss
fattige män som äro så eländiga att alltsam-
man är här ifrån oss tagit och vi veta att
fienden icke har heller hemma skont det
ringaste".

Då Linde tyckte sig finna att KM:t och
kronan "högeligen förnär skett" genom vad
ryssarna haft att berätta remitterade han
den 6 november deras supplik till riksrådet.
Själv önskade han dessutom veta hur han
skulle förhålla sig i saken. Brandsköld be-
fann sig numera "hos armén vid Viborg

eller Narva" och Linde betvivlade på att denne skulle få lämna sin tjänst på hans "citation".⁶ Däremot befallde han att de ännu fängslade ryssarna omedelbart skulle frigges ur fångenskapen, vilket också skedde.

Den 22 november vände sig sordavalaborna till Åbo hovrätt och begärde att det som ännu kunde finnas kvar av deras gods på Nyckleberg skulle tas i arrest. Hovrätten sände deras begäran vidare till Linde. Genom hans försorg arresterades och förseglades varorna. Men fru Brandsköld (Anna Mörner) bröt sigillan och lät bortföra vad som återstod. För att skaffa uppehälle åt Pohkiälla och Conaska och för att se hur "sakerna" stod till i Sordavala begav sig Masslakain, Mina Kohnou och Johan Tasapå hemåt, försedda med Åbohövdingens "vägepass".⁷

Ungefär samtidigt skrev riksrådet från Stockholm till fältmarskalken Gustav Adolf Lewenhaupt, som var Brandskölds förman, att rannsaka i målet mellan denne och sordavalaryssarna.⁸ Medan brevet var på väg avled emellertid Lewenhaupt "av en stark brännesot" i fältlägret vid Rautus, varom generalmajoren Erik Kruse underrättade rådet den 6 december. Sex dagar senare hade Kruse rådets brev i sin hand och meddelade nu att han ämnade företa den anbefallda rannsakingen i den avlidne fältmarskalkens ställe.⁹

Redan den 3 december hade Pohkiälla och Conaska genom Erik von der Linde fått veta innehållet i rådets brev. Då de helt saknade respengar för att inställa sig i fältlägret anhöll de att deras sak måtte handläggas av Åbo hovrätt. Hovrätten kunde emellertid bara hänvisa till rådets beslut. Men då ryktet fem dagar senare nådde ryssarnas öron, att Lewenhaupt var död, upprepade de sin vädjan. Hovrätten vidarebefordrade nu denna till riksrådet och riksrådet biföll, varefter hovrätten omedelbart skred till handling genom att instämma Brandsköld till den 23 februari 1657.¹⁰

Av situationen i Sordavala vid de tre rys-

sarnas återkomst får man en ganska god bild genom den av generalmajoren Kruse föranstaltade rannsakingen, till vilken sordavalaborna inkallades. Rannsakningskommissionen sammanträdde den 31 januari och den 4 februari 1657, förmodligen i fältlägret i Kurkijoki, varifrån Kruse den 11 februari sände sin rapport till riksrådet.¹¹

Kommissionen bestod av överstelöjtnanten Erik Pistolhielm, majoren Didrich von Essen, krigskamreraren Erik Rosendahl, ryttmästarna Johan Bäck och Didrich Möller samt borgmästaren i Nyen Henrik Piper, sammanlagt fyra officerare och två civila ämbetsmän som bisittare.

Till förhöret infann sig Simon Masslakain, Mina Kohnou och den nyligen avlidne Johan Tasapås dräng Johan Jakobsson. Anledningen till att drängen ställde upp var att han hade en fordran på sin döde husbonde, som han ansåg att Brandsköld genom att ha beslagtagit Tasapås gods borde svara för, då husbondens arvingar dragit till Ryssland.

Brandsköld begärde uppskov för att skriftligen svara på sordavalaryssarnas klagomål. Detta beviljades honom till nästkommande tisdag. Då skulle också Simons fader Jurgie Masslakain, lagföraren och borgmästaren i Sordavala Herman Böcke och Brandskölds amtman Per Olufsson inställa sig.

När förhandlingarna upptogs den 4 februari hade även greve Baners hoppman Herlich Joensson infunnit sig. Vetskap om rannsakingen hade han fått av Kohnou och Tasapå. Han inlade en supplik till generalmajor Kruse. Inledningsvis berörde han de banerska undersåtarnas klagomål,

⁶ Lindes brev 6 nov. 1656, se ovan not 2.

⁷ Pohkiälla och Wasilioff. Till Åbo hovrätt, ins. 4 mars 1657, B 43.

⁸ Gustav Evertsson Horn till rådet 20 febr. 1657; bil. D rådet till Lewenhaupt 21 nov. 1656. Rådets handl:ar etc., vol. 21.

⁹ Kruse till rådet, Rådets handl:ar etc., vol. 21.

¹⁰ Åbo hovrätts "Extract", se ovan not 2; Åbo till rådet 11 dec. 1656. Oresolv utslagshandl:ar 26 apr. 1659, RA.

¹¹ Rådets handl:ar etc., vol. 21.

men kom sedan in på vad som drabbat hans greve och honom själv i samband med det ryska anfallet på Sordavala. Då hade Minas broder Andre Kohnou, som var rådman i staden, "gjort sig" till "en menedare och förrädare" och samverkat med de "rebelliske bönderne" som plundrat hans "herres och greves skuta samt gods och hov" och "borttagit" hoppmannens "fattige egen- dom och livsmedel", så att han med "blotta livet" och med sin "fattige hustru och barn med en roddbåt undkom". Och han fortsat- te:

Därtill med haver samme Andre Kohnou varit i förleden sommar uti ryssens belä- ring lika som principal här uti greveskapet samt hele norre länet med knektars såsom proviantpersedlers utskrivande och under befästningen till rysselägrer förskaffat.

Han förmodade därför att Kruse skulle ta detta i betänkande och överväga "vilken som till denne Mina Kohnous och Andre Kohnou gods närmaste målsägare vara kan", då man handlat sålunda mot hans "nådige greve" såsom han "simpliciter för- målt". Vad de fyra övriga sordavalarys- sarna beträffade kunde han "intet stort" beskylla dem för "någon flärd" emot hans greve, bara de ville betala honom de pengar som de var honom skyldiga. Resten över- lämnade han till grevens "egen pretention eller den kongl hovrättens högvise disposi- tion".

Sedan suppliken upplästs frågade kom- missionen hoppmannen om Mina Kohnou hade sitt "gods för sig" eller "med sin bro- der och [sin] svåger [Pohkiällä] tillhopa". Hoppmanen svarade att de hade egendo- men tillhopa, en gård i Sordavala och en gård på landet en verst från staden, vilket Mina bejakade. Hoppmannen berättade också att Andre Kohnou med sin "hustru- broder" Pohkiällas hustru och bägge deras barn hade rymt över gränsen. Också detta medgav Mina.

Henrik Piper tillade att vojvoden Pjotr Pusjkin som kommenderat belägringen av

Kexholm, hade tillskrivit Andre Kohnou att skaffa proviant till det ryska lägrer, något som framkommit vid lagföraren Herman Böckes rannsaking med starosten Ivan Masslakain och bönderna i Kides som be- kände att de på Andre Kohnous order "ut- givit deras hästar åt ryssen då han legat under Kexholm". De hade inte torts annat för att inte riskera livet. Det hade också varit det svar som Brandsköld fått då han frågat dem "huru de därtill komne voro att de hade satt sig emot deras egen konung och contribuerat en främmande tvärt emot deras ord".

Sedan förde Brandsköld tullsedeln från Nyen på tal och Mina tillfrågades hur det kom sig att deras specifikationer innehöll mera gods än vad sedeln uppgav. Mina hän- visade till Henrik Piper som "väl visste huru de ifrån Nyen kommo" och förklarade att de inte haft tillräckligt med pengar att betala tull för alla varor de medfört. Simon intygade detsamma och tillade att de räknat med att klarera resten av tullen i Stock- holm.

På fråga var han bodde, svarade Simon att han bodde i Sordavala, att han hade eget gods och "intet med sin fader tillhopa". Till detta replikerade Baners hoppman att Si- mon och fadern hade sitt gods tillhopa och att de drev handel tillsammans, vilket skriftligen intygades dels av kyrkoherden Jöran Petri i Kides, dels av fyra bofasta män i Jurkajärvi by i samma pogost.

Simons fader förnekade emellertid att de drev handel tillsamman, och på fråga om "bytet" mellan honom och hans son var lagligen skett, svarade han att "det vore hos dem manerligt att de sins emellan byta" och tillade att det skett "nu på tredje året om vintern mot våren" på bondens gård på landet. Simon uppgav emellertid att det hänt för sju år sedan "men ville intet bekänna ort och ställe var bytet skedde".

Brandskölds amtman Petter Olufsson an- klagade Simons fader att ha hjälpt till att plundra honom. Fadern medgav att han bott vägg i vägg med dem som plundrat

amt mannen men om plundringen hade han inte varit med.

Inför kommissionen angav Brandsköld Jurgie Masslakain för att ha skickat Simons hustru och barn tillsammans med sin dotter till Ryssland. Sitt påstående stödde han på Oluf Eriksson i Jurkajärvi, som hade berättat att inte bara Simons hustru och Jurgies dotter utan också Jurgies bröder Ivan och Petter Masslakains söner godvilligen dragit till Ryssland.

Till detta sade sig Jurgie "intet hava vetat" så noga när så skedde. Men det hade inträffat sedan först "förrädaren" Simon Ignatieff Säcki hållit skogen vid Ryhajärvi och därefter folket från Savolax trängt in i samma område.¹²

På fråga om specifikationen på sina bortmista saker svarade Simon Masslakain att han lämnat den till hovrätten, när han väl kom till Åbo.

Johan Tasapäs dräng bekände att husbondens broder Ivan Tasapå hade haft del i det gods som drängen nu gjorde anspråk på, att han grävt upp sina gömda äodelar och rymt till Ryssland när ett ryskt parti trängt in i Sordavala.

Därpå efterlyste man namnen på de rysar som ännu befann sig i Åbo. Mina Kohnou namngav då Pohkiällä och Wasilioff. På tillfrågan om Pohkiällas hustru och barn sade Mina att de förts till Ryssland, men om Conaskas hustru och barn visste han intet. Baners hoppman passade då på att upplysa att Pohkiällas hustru var syster till bröderna Kohnou och att hon godvilligt hade följt sin broder — "menedaren och förrädaren" — över ryska gränsen.

Brandsköld påpekade att hälften av det gods som Conaska medfört på resan till Stockholm egentligen tillhörde Ivan Lewontioff i Matkaselgi by i Kides friherreskap och att halvparten av lodjan som sordavalaryssarna transporterat sina varor på ägdes av Jurgie och hans broder Petter Masslakain.

Rannsakingen avslutades med att Baners hoppman och Henrik Piper — på

Henrik Cronstiernas vägnar — lät bevaka sina principalers fordringar. Om "excesen" i Korpo ström sades inte ett ord under hela rannsakingen.

Då Kruse den 11 februari översände rannsaktionsprotokollet till riksrådet framhöll han att förhöret givit klart tillkänna att det gods som sordavalaryssarna haft, merendels tillhört personer som "sig med all sin egendom till fienden begivit och med honom tillika tillhulpit oppå de våre att fejda och belägringen för Kexholm i allan måtto görligen befordrat". Han underströk vidare släktskapen mellan de tre ryssarna och dem "som med fienden avdragit". Då han befarade att dessa skulle följa efter när de väl fick veta att deras "gods som dem är ifråtaget" tvivelsutan skulle kunna "bliva caduc (förbrukat, konfiskerat)" och då de dessutom "allena hava strukit genom hela landet ifrån Åbo" och kunnat göra sig bekanta med de militära försvarsanstalterna, så fann han bäst att skicka de tre ryssarna till landshövding Anders Koskull i Viborg att hålla dem "i god förvaring".

¹² Simon Ignatieff Säcki som bott i Suitema pogost och Ruogojärvi by i Kexholms norra län hade rymt till Ryssland 1650, då han drabbats av stora utlagor och inte heller kunnat få tillbaka de pengar som han lånat amtmannen varför han måst överge sitt hemman. Han hade blivit tillfångatagen vid återkomsten under kriget, då han av ryssarna varit beordrad att med 30 bönder och 9 streltser förskaffa spannmål från sin hemtrakt. Bönderna hade undkommit med 30 lass spannmål och likaså 2 streltser hade helskinnade sluppit undan. De övriga hade blivit nedhuggna och han själv blivit gripen. Att han gett sig i följe med ryssarna berodde på att tsaren 1655 hade låtit anteckna och tillsäja alla som rymt till Ryssland att de skulle vara parata att följa den ryska armén. Den som vägrade skulle omedelbart bli hängd. Säcki hade kommenderat 400 man och haft majors grad. Vojvoden Pusjkin hade haft 1 000 bönder av överlöpare med sig då han ryckte över gränsen. Säcki berättade också att gränspogosterna hade blivit helt ruinerade och inte en bonde funnits kvar. Sordavala stad hade ryssarna bränt då de drog sig tillbaka. Förhör med Säcki 8 dec. 1656, bil. till Kruses brev 12 dec. 1656. Rådets handl:ar etc. vol. 21. ang. Säcki se även Jussi T. Lappalainen. Carl X Gustaf-studier 7: 2 s. 84 not 105.

Efter fältmarskalken Lewenhaupts bortgång hade generalguvernören över Kexholms län och Ingermanland Gustav Evertsson Horn övertagit högsta befälet över dessa båda utsatta landsändar. Han hade funnit försvarsväsendet i ett sådant kaotiskt skick att han önskat "att gud hade behagat att förlänga sal fältmarskalkens livstid, så att han själv hade kunnat föra ut detta verket han begynt hade". Han kallade till sig generalmajoren Kruse och numera generaladjutanen Brandsköld, som båda inställde sig i Viborg, sedan rannsakingen i Kurkijoki slutförts.

Brandsköld som troligen föreställt sig att mellanhavandet med sordavalaryssarna för hans del skulle vara utagerat, kände sig inte särdeles trakterad, då han nu nåddes av den stämning som hovrätten i Åbo utfärdat emot honom. I sin brydsamma situation vände han sig till Horn som tidigare visat sig vara hans välgörare. Då Brandsköld vid "moskovitens" anfall på Nyen mist all sin egendom i löst och fast¹³ och inte vetat vart han skulle ta vägen med sin "fattige hustru och många små barn", så hade Horn och hans "älskelige käre" husfru förbarmat sig över honom och hans familj och gett dem en fristad på Nyckleberg. För Horn skildrade han nu vad som hänt i Korpo ström. Medan han vistats på Nyckleberg hade hans tjänare kommit från Axel Lillies friherreskap Kides och berättat att undersåtarna där hade "förr än fienden inföll utplundrat all den egendom där fanns av ränta, penningar och andra pertseler" och att tjänaren själv endast "med stor möda" undgått att bli mördad. När Brandsköld sedan funnit att de som hade "varit störste förrädare ved friherreskapet" låg vid Korpo ström så hade han tagit deras gods som ersättning för den skada som drabbat honom och greve Lillie, vars arrendator han varit. Varorna hade han sänt till Stockholm, och den 19 november 1656 hade han också notifierat Baner, som "i lika måtto" borde vara intresserad i det konfiskerade godset. För övrigt ansåg han att ingen utom dessa båda

grevar hade "därmed att göra". Därefter omtalade han att generalmajoren Kruse låtit "höge förnämde Cavaljerer och officerare" skärskåda saken och

såvida befunnit att icke allenast de samma som mestedels godset är tillhörigt är övergångne till fienden utan ock deres hustrur och barn, som nu kaga, är i lika måtto godvilligen med till fienden överdragne och är intet att tvivla på att icke desse [de tre sordavalaryssarna] där de deres igen bekomma de i lika måtto i längden till fienden sig begiva.

Han anhöll därför att bli behållen vid den av Kruse föranstaltade rannsakingen och menade att kunna "väl förlika och förena" sig med grevarna Lillie och Baner utan att det behövde gå till någon hovrättsprocess.

Med anledning av Brandskölds supplik tillskrev Horn riksrådet att han inte kunde avstå från sin generaladjutant då man just var i full färd med att "redressera" truperna, varför han hos hovrätten exkuserat Brandskölds uteblivande. Han kunde inte heller se vad som förorsakade hovrätten att så hårt driva saken efter den redan var examinerad och han stundeligen förväntade Kruses rapport. Han meddelade vidare att han låtit arresterade de rannsakade ryssarna för att hindra dem följa efter sina hustrur och barn som "menlige (gemene, avskyvärda) och lättfärdige hundar". På sin "välfärd" försäkrade han riksrådet att det inte fanns någon ryss som "icke av allt hjärta dageligen" skulle önska både riksrådets och hela "Sveriges rikes ruin och undergång". Och han tillade: "Aldrig är någon ryss att tro, han ställe sig helig här som en ängel". Där "han får valde" avslöjar han sin rätta natur.

¹³ Brandsköld kunde skriva sig som herre till Sadnei, Mussakowa, Jama (Jamo), Kaurala (Kaukula), Jochoritsa och Sarachina (Sarichina) i Nöteborgs län, Livländska donationskontoret, FIVa: 1 och FIVb: 4 akt 5, RA. Munthes uppgift om honom som herre till Nyckleberg, Kandal och Åbo är felaktig.

Han ansåg också angeläget att få de båda sordavalaryssarna i Åbo under sin direkta kontroll.¹⁴

Utmärkande för händelseförloppet så långt i fråga om sordavalaborernas sak är att de dömts och bedömts av en övervägande militär rannsakningsnämnd. Dennas inställning är helt präglad av den gängse synen på ryssarna sådan propagandan utformat den sedan decennier tillbaka vilket Kari Tarkiainen närmare belyst i sin avhandling om "Vår Gamble Arffiende Ryssen".¹⁵ Horns uttalanden rymmer egentligen allt vad man brukat lägga dem till last, opålitliga, skenheliga, trolösa och barbariska, inte bättre än menliga och lättfärdiga hundar, innerst inne menedare, överlöpere, spioner, förrädare och mördare. Mot denna bakgrund ser man ganska klart vad rannsakingen i Kurkijoki gick ut på.

Alla som godvilligt följt med ryssarna hade följaktligen uppenbarat sig som överlöpere. De som gått ryssarnas ärenden hade avslöjat sig som förrädare. De som var släkt med förrädare misstänktes själva vara förrädare. De som färdats genom landet kunde lätt visa sig vara spioner och som sådana tagas i häkte. De som svek sin trohetsed till Sveriges krona var ärelösa menedare. De ständigt återkommande frågorna om man bodde ihop, brukade jorden ihop, bedrev köpenskap ihop gick otvetydigt ut på att avslöja att alla var i maskopi med varandra.

Vad Brandsköld beträffar ansåg han sig tydligen fullt ursäktad då han beslagtogs sordavalaborernas gods, därför att hans och Axel Lillies egendom drabbats och för övrigt menade att hans åtgärd endast motive-rade en privat överenskommelse mellan honom och grevarna Lillie och Baner. En ytterligare ursäkt fann han däri att sordavalaborerna skulle ha varit de största förrädarna i Kides. Att ingen av de ifrågavarande ryssarna var bosatt i det lillieska friherreskapet utan alla hemmahörande i Sordavala och Baners undersåtar spelade uppenbart ingen roll, då åtminstone en av dem, Simon Masslakain, hade sin släkt i Kurkijärvi by inom

pogosten. Däremot att Baner kan ha haft någon andel i de beslagtagna varorna har Brandsköld inte ens kunnat förneka för sig själv, men att komma överens med denne synes inte ha inneburit några omöjligheter. Om han emellertid trodde att affären med sordavalaborerna skulle vara undanstökad i och med Horns ingripande så misstog han sig. Så lätt skulle inte Åbo hovrätt släppa greppet.

När Kruses rannsaksprotokoll kom rätten tillhanda kunde denna inte undgå att uttrycka en ohöjd förvåning över generalmajorens sätt att sköta undersökningen. Den fann nämligen högst märkligt, att "intet något synnerligt som huvudsaken angår är efterfrågat, framställt eller nöjaktigt betygt, oansett generalmajoren i sin skrivelse till landshövdingen synes vilja göra deras gods caduc".¹⁶

Fristen för stämningen löpte ut den 25 februari utan att Brandsköld lät höra av sig. Dagen därpå, den 26 februari, inkom Pohkiällä med sordavalaborernas "klagepunkter", som innehöll en utförlig redogörelse för Brandskölds våldsdåd. Samma dag anlände emellertid Horns ursäkt angående Brandskölds uteblivande, som hovrätten upptog ytterst onådigt. Man replikerade med skärpa att riksrådet ålagt hovrätten att uppta saken, ty kunde här "ingen förändring göras, utan var Brandsköld sig icke inställer men vidare absenterar, vill denna kongl rätten uti längden vara excuserat". Man påpekade också att man dagligen blev molesterad och bemödad "med desse sordavalaboers kvidan och högste klagan", då de nödgades uppehålla sig "uti största eländighet".¹⁷

¹⁴ Horn till rådet 20 febr. 1657, bil. Brandskölds brev. jfr ovan not 8.

¹⁵ K. Tarkiainen, "Vår Gamble Arffiende Ryssen", *Studia Historica Upsaliensia* 54, Upsala 1974, s. 41–45, 71 f. Jfr C Öhlander, *Bidrag till kännedom om Ingermanlands historia och förvaltning*, I, Upsala 1898, s. 19, 21 ff och K. E. F. Ignatius a. a., s. 47 f., 76 f.

¹⁶ Åbo hovrätts "Extract".

¹⁷ Åbo hovrätts "Extract". Jfr Åbo hovrätt till rådet 19 mars 1657, Oresolv utslagshandl:ar 26 apr. 1659.

Den 4 mars lät Pohkiälla och Conaska ånyo höra av sig i hovrätten. Det hade då blivit dem bekant att deras kamrater satt i fängsligt förvar i Viborg. De utpekade Brandsköld som den skyldige härtil, som illa tagit sig före att stämpla emot dem och dagligen söka deras fördärv. De tillskrev honom också att ha hindrat dem att komma i kontakt med någon som kunnat intyga att de varit utresta i "ärliga värv". De bad därför hovrätten hjälpa deras kamrater att "komma löse" ur sitt fängelse. Denna lyckades också med detta. Men då Brandsköld senare skulle ha påstått att de frigivna ryssarna rymt till Ryssland, trodde Pohkiälla och Conaska inte ett ögonblick på detta utan ansåg att Brandsköld bragt dem om livet.

Den 19 mars krävde Horn på nytt att Brandsköld skulle ursäktas på grund av "hans högnödvändige tjänster" vilka var "högre angelägne" än "en hop revolverade skälmeske ryssers — — otidige förebringande". På detta svarade hovrätten med att vända sig till riksrådet med begäran att bli hållen "vid sin respekt och autoritet", vilket förskaffade Horn en allvarlig skrapa från riksens råde.

Först den 21 juli fick hovrätten genom ryssarna riksrådets förnyade uppmaning att "göra sitt kall och ämbete" som den "vill det för Gud och H^s K M:t försvara, så lagandes att icke någon K M:^{ts} undersåte må hava orsak att klaga sig rättslös". Samma dag inkom också Baner med en skrivelse, där han uttryckligen förklarade att de fem ryssarna var hans undersåtar och att Brandsköld måtte "imponeras" att "comparera" och sona sitt "brott efter lag".

Vid den följande sessionens början instämde Brandsköld på nytt nu till den 26 november. Några dagar före detta datum begärde han uppskov. Dokument som han oundgängligen behövde befann sig i Viborg och där grasserade pesten. Nytt rättegångstillfälle utsattes då till den 10 februari 1658. När den 11 inföll meddelade auskultanten Henricus Caroli att Brandskölds fullmäktig

ännu var stadd på resan från Viborg och behövde några dagars uppskov.

När fullmäktigen Johan Plagman äntligen framträdde inför rätta hade han varken fullmakt eller dokument att uppvisa. Då han kommit till Viborg hade Brandsköld gett sig av till armén, varför han på sin principals vägnar begärde ytterligare uppskov till dess han fick papperen i sin hand, där han påstod sig ha "gode skäl" mot ryssarna.

Härtill svarade rätten att de skäl som de angivna dokumenten kunde innehålla, torde han utan tvivel få av Brandskölds fru, som just nu vistades på Kankas.

Tio dagar senare återkom Plagman. Då hade han fått brev från Brandsköld att han skulle få fullmakt och dokumenter med nästa post. Vidare hade han av "fru generalinnan" på Kankas, Horns gemål, hört om "en rannsaking vid armén" hållen mellan de "tvistige" parterna och bad att få en kopia av denna. Till detta svarade hovrätten torrt: "Brandsköld måtte väl själv den rannsakingen hava."

Den 6 mars kom Plagman ånyo inför rätta. Då hade han fått fullmakten men däremot inte dokumenten och begärde "åter om vidare dilation". Men då ingrep advokatfiskalen. Brandsköld hade nu dragit saken från den ena sessionen till den andra och sökte ännu med "fåfänga invändningar saken vidare att förhala och på långbänken skruva, sine vederparter till största skada, fördärv och yttersta undergång". Att han "för de bullersamma krigstider" inte kunnat samla ihop och insända sina dokument var en "excuse av intet värde". Han hade haft två års tid på sig och han hade kunnat muntligen informera fullmäktigen om sina "skäl", "där han eljest någon god sak hade att påstå".

Trots advokatfiskalens fräna utbrott kom Plagman tre dagar senare igen med sin anhållan om dilation tills han hade "dokumenta" i sin hand. Advokatfiskalen ingrep då på nytt. Han hade av Horns bokhållare Per Öman hört att fru generalinnan hos sig hade de skäl som Brandsköld beropade sig

på. Fullmäktigen borde därför tillhållas att fortfara med aktionen utan vidare förhållan. Och därmed kom domstolsförhandlingarna äntligen på allvar i gång.

Sordavalabornas käromål gentemot Brandsköld gick ut på att de orättmätigt våldförts på sin resa, då pass och tullsedel varit i sin ordning. Man hade berövat dem deras egendom utan laga rannsaking och dom. Med upproret i Kides hade de intet haft att göra och de slutade med att klandra bokhållaren på Kankas Per Larsson Öman att han gett sig ut för landshövdingens sekreterare och att han tagit sin del av rovet.

På deras anklagelser svarade Brandsköld att han hade haft goda skäl att antasta dem. De hade haft "bolag och gods ihop med avfällige, menedige och upproriske rysser" som gått fienden tillhanda och vars hustrur, barn och bröder rymt till Ryssland. Därför hade han varit i sin fulla rätt att "bruka repressalier" emot dem och ta i ersättning deras gods, som enligt hans mening härstammade från Kides, där han själv hade blivit utplundrad och lidit obotlig skada i sitt arrende.

På ryssarnas anklagelser svarade bokhållaren på Kankas att han följt med till Korpo på Brandskölds begäran, "intet mer" hade han gjort dem. För sitt arbete hade de fått mat och uppehälle. Men de hade inte arbetat särskilt mycket, och inte heller hade de blivit "pinta" som de påstått. Däremot hade man om nätterna haft "vakt på dem" då man fruktat att de skulle ta sig något före "med mord och brand på gården".

I sina domskäl förklarade hovrätten att Brandsköld av ryssarnas pass och brev borde förstått att de varit ute i redliga värv. Att deras anförvanter blivit "avfällige" gjorde "inte straxt" de anklagade sordavalaborna skyldiga till samma brott, "ty ofta händer att den ene brodern är en skälm, den andre en redelig man, fadren en skalk och sonen oppriktig et vice versa". Inte heller var det lagen likmätigt om den ene bolagsmannen förbrutit sitt gods, att den andres och "mycket mindre hans herres eller kre-

ditors" gods därmed skulle vara förbrutet. Hade Brandsköld haft skäl att antasta ryssarna så borde de ha lagligen rannsakats och dömts, innan deras gods konfiskerades, särskilt då de var stadda på "sin rätta resa" här hemma och inte i fiendeland. "Ty skulle K M:ts och kronans edsvurne undersåter av vad för helst nation de vore, så länge de sig fridligen och väl förhålla, icke här hemma i landet för våre egne säkre vara, ho skulle då vilja giva eller svärja sig under eller trogen bliva Sveriges krono?" Att bruka repressalier var endast tillåtet för "den som majestätet haver" och först efter laga rannsaking och dom och "där godset varit förbrutit synes det vara kronan och icke Brandsköld hemfallit".

På grund av dessa skäl ansåg rätten att Brandsköld gjort sig skyldig till "grov excess och våldsamhet". Efter kapitlen 20 och 40 i edsöresbalken borde han "till livet dömas". Men med hänsyn till att "rupturen med ryssen tillkommit" och att Horn särskilt framhållit Brandskölds stora förtjänster, önskade rätten hänskjuta till K M:t att avgöra om Brandsköld "med penningar sig lösa kan eller benådas".

I sin dom av den 22 maj 1658 nöjde sig hovrätten med att ålägga Brandsköld att restituera ryssarna deras gods eller betala det efter dess värde och för liden skada och expenser ersätta dem med 500 d smt, men i fråga om våldsverkan och tullutskylderna hänvisade man dessa mål till "sin vederbörlige ort att skärskådas".¹⁸ Samma dag underrättade hovrätten konungen i fält om domslutet och förklarade under hänvisning till "uppdragne skäl" att den "ej understått" sig "något straff Sveriges lag likmätigt" att statuera, varför man utbad sig konungens resolution häröver.¹⁹

Fem dagar senare meddelade hovrätten riksrådet att Brandsköld begärt beneficium

¹⁸ B 43. Även bl. Kruses brev t. rådet, Rådets handl:ar etc., vol. 21.

¹⁹ Bland Kruses brev till rådet, vol. 21.

revisionis och i laga ordning erlagt vadepengar.²⁰

I denna situation synes Pohkiälla och Conaska ha begett sig till Stockholm för att personligen framlägga sin sak för riksrådet. Men då detta inte visade sig vara församlat vände sig de båda sordavalaborna till överståthållaren Schering Rosenhane med sina beklammer. Denne vidarebefordrade till revisionssekreteraren Johan Stiernhöök deras klagan över att bli "långsamligen opehållne" efter domen inte kunde ställas "i execution", då Brandsköld sökt revision. På grund av den redan segslitna tvisten hade de blivit "ruinerade och alldeles av sig komne, att de mäktat illa på något sätt av sig självm kunna bestå, deste mindre hårda ut med långsam aktion och fördröjelse". Rosenhane anbefallde Stiernhöök att hos kungen anhålla att målet hänsköts till riksrådet eller annat lämpligt forum, då rådet inte kunde ingripa utan kunglig befallning.²¹

Härom tillskrev Stiernhöök hovrätten i Åbo, som svarade att man redan två gånger skrivit till kungen men inte ännu fått svar. Man hoppades i stället på riksrådets "gunstiga resolution".²²

Någon gång under hösten svarade kungen på hovrättens skrivelse av den 22 maj. Trots sin modesta form innehåll det kungliga brevet en allvarlig reprimand:

Så ehuru väl vi gärna i nåder anse vars och ens goda förtjänst och meriter: Dock kunna vi intet där till förstå att någon må av sådant styrkias till att göra det ont är, utan att sådana Justitien till bättre styrkio och kraft böra även så väl undergå den rätt och dom som Lag förmå och sakens beskaffenhet kan tillåta som någon annan simpel och omeriterat.

Kungen förmanade därför hovrätten

att j denne sak Brandsköld angående secundum acta et probata följande sådan dom som j tycken saken och den vanlige praxis in tali casu kunna fordra och medgiva.

För hovrätten innebar kungens brev en eftertrycklig bakläxa, och denna torde också ha skyndat sig att instämma Brandsköld till

den 12 mars 1659.²³

Vid denna tidpunkt hade Brandsköld lämnat krigsskådeplatsen i öster och han befann sig i stället som generalkvartermästare hos den kungliga armén på Själland. Från Helsingör den 1 mars 1659 meddelade han hovrätten i Åbo att han den 5 december mottagit dess skrivelse. Han hade förvisso tänkt inställa sig men var på kunglig befallning så överhopad med ärender "och dem att förrätta", att han bad hovrätten ursäktas hans uteblivande. Han hoppades emellertid på "en annan terminum till nästa session" då han var villig "att purgera denne meam absentiam så ock till själva saken att svara".²⁴

Den 4 maj befann sig Brandsköld i Ystad där han sammanträffade med Gustav Adam Baner som i egenskap av överste för adelsfanan var stationerad i samma stad. Här kom nämligen en uppgörelse till stånd dem emellan angående Brandskölds övergrepp på Baners undersåtar i Sordavala. Brandsköld förpliktade sig att till Baner betala 2000 rdr in specie, av vilka sordavalaborna skulle gottgöras. Skulle ryssarna ändock resa ytterligare ersättningskrav för bortmist gods skulle detta verifieras efter tullsedeln. Brandsköld räknade väl härmed att komma billigare undan eftersom sedeln ju upptog färre persedlar än listorna på allt gods som lastats på lodjan. Av den fastställda summan skulle Brandsköld betala 1 200 rdr till den 1 augusti 1659 och resten den 25 december samma år. Skulle han brista häri så förband han sig att ställa sin och sina arvingars egendom i löst och fast som hypotek för all skada, interesse och omkostnader som genom hans försummelse kunde drabba Baner. Därmed skulle "aller Rancor und

²⁰ Oresolv utslagshandl:ar 26 apr. 1659.

²¹ 30 juli 1658, B 43.

²² 26 aug. 1658, B 43.

²³ Dat. Otterslev 23 aug. 1658, B 43. I RR, fol. 1500 daterat Wismar 29 juli 1658.

²⁴ Skrivelser t. K. M:t från Åbo hovrätt vol. 1, RA.

unwillen unter ihnen aufgehoben sein und bleiben".²⁵

Förmodligen skyndade sig Brandsköld att underrätta kungen att förlikning ingåtts mellan honom och Baner. Detta skulle kunna förklara kungens brev till Åbo hovrätt att hålla "executionen på den sentens och dom" in suspenso, som denna skäligen kunde fälla över Brandsköld för hans "begångne fel och brott", till dess kungen blivit närmare underrättad om fallet och däröver förklarat sig.²⁶

I kungens livstid kom målet aldrig upp till förnyad prövning trots att Pohkiälla och Conaska än en gång gjorde sig påmint med sin "underdånige bön" om "en god ända" på saken "som så länge stått". Först den 23 juli 1660 var saken före hos riksrådet. Varken ryssarna eller någon deras fullmäktig hade låtit sig avhöra, medan Brandsköld inkommit med en supplik "om pardon för sitt brott". I sitt beslut förklarade rådet

att där någon rätt och laglig målsägande sig angiver innan natt och år ifrån dato då skall Brandsköld vara skyldig betala honom det borttagne godset som det på tullen är angivet efter måtesmannas ordom men var det icke sker då skall det till kronan vara förfallit, i det övriga skall han vara försonat och han om K M:ts nåde försäkrat.²⁷

Som rådets resolution utföll ansåg sig Brandsköld löst från den överenskommelse som han tidigare ingått med Baner. Domen innehöll ju endast att Brandsköld skulle betala ryssarna om de gav sig till känna inom natt och år. I annat fall tillföll godset kronan. Baner var överhuvud inte omnämnd.²⁸ Men så lätt ville inte Baner gå sin skuldfordran förlustig. Han vände sig till överståthållaren med begäran att Brandsköld skulle förklaras i arrest tills skulden var betald — den hade ju förfallit redan till den 25 december 1659. Till råga på allt hade Baner dessutom låtit citera Brandsköld inför kämnärsrätten.²⁹

Brandsköld var upprörd. Genom sitt tilltag sökte Baner, ansåg han, inte bara riva upp K M:ts dom utan också ha fräckheten

att dra en av K M:t "avdömd sak" inför "en kämnärsrätt". Han anhöll därför hos riksrådet att "liberera" honom "beträngde man ifrån den store penningesummans obillige och oskälige fordran" och pålägga Baner att restituera "hans obligation in originali".³⁰

Hur denna kontrovers utföll framgår inte av det bevarade aktmaterialet, och några kämnärsrättens handlingar har inte kunnat återfinnas i Stockholms stadsarkiv (SSA).

Att ryssarna inte lät höra av sig inför riksrådet då deras sak företogs hade sin skäliga förklaring. De hade gett sig över gränsen till Ryssland för att leta rätt på sina hustrur och barn. Den som först återkom till Sordavala var Pohkiälla, av de övriga utsedd till fullmäktig. Om riksrådets resolution fick han till en början ingenting veta. I stället lät Brandsköld fängsla honom i Kexholm. Han lyckades dock skriva till sina kamrater att Brandsköld hotat dränka dem i sjön, när de återkom. I stället för att återvända hem reste de direkt till Stockholm Brandsköld oveterligen. När denne likväl med tiden fick veta detta, släppte han Pohkiälla fri men med villkoret "att vara arresterad på lösan fot". Pohkiälla stack sig emellertid hemligen i väg och tog sig fram till Stockholm och föredrog sordavalabornas sak inför K M:t.³¹

Den 28 augusti 1662 skrev riksrådet till Åbo hovrätt att rannsaka och döma i de "excesser" som Brandsköld förövat mot dem

eftersom vi den Justitien med deras hustrur och barn samt gods och egendom ifrån våld och orätt samt alle olagelige procedurer un-

²⁵ Bil. blad 3 och 5 till Brandskölds brev till kungen, odat. men påtecknat "65", B 43.

²⁶ RR odat. 1659 fol. 3778 i sista årsvolymen.

²⁷ Arf. Gustavssons rådsprotokoll 1660, pars II; RR s. d. 1660, fol. 402 v.

²⁸ Brandskölds brev i dossién "65", B 43.

²⁹ Rosenhanes brev 3 nov. 1660, blad 4 i "65".

³⁰ Se ovan not 28.

³¹ Masslakains berättelse, odat. brev till gen-guv i Narva trol. 1675, "på nittonde året" efter "excessen" i Korpo ström, B 43.

der vår kungl. hägn och försvar vilja beskyddade och frikallade hava.

Samma dag avgick också brev till generalguvernören Simon Grundel Helmfelt att verkställa rådets resolution av den 23 juli 1660.³²

Den 6 december 1662 verkställde ståthållaren Simon Skraggensköld på Helmfelts uppdrag den anbefallda exekutionen i Nyen, där sordavalaryssarna efter gode mäns värderingar fick utkvittera varierande belopp efter tullsedeln på de av Brandsköld beslagtagna varorna.³³

Då tull inte hade erlagts för alla varor som förts ombord på lodjan, täckte de utbetalade beloppen i vissa fall inte hela förlusten. Detta synes särskilt ha gällt Simon Masslakain som vid två tillfällen dels 1672, dels 1675 uppvaktade generalguvernören i Narva med sina ännu resterande fordringar på Måns Brandskölds sterbhus.³⁴

Hur rannsakingen rörande excessen utfallit framgår inte av det hittills påträffade materialet. Tänkbart är ju att Åbo hovrätt remitterat frågan om våldsverkan till någon häradsrätt antingen i Masku i Finland, där Kankas var beläget och där brottet begicks, eller i Sordavala i Kexholms norra län där ryssarna var bosatta.

Historien om "excessen" i Korpo ström, även om denna inträffade i en akut krigssituation, synes mig illustrera de spänningar och motsättningar som under stormaktstiden rådde på djupet mellan svensk adel och ryska innevånare i de genom Stolbovafreden med svenska kronan införlivade gränsprovinserna i öster.

Att det bland ryssarna fanns ett uppdämt missnöje som särskilt i krigstider kom till våldsamt utbrott framgår ju helt tydligt av de bondeuppror som utbröt i Sordavala med förödande konsekvenser för svenska adelsgods och svenska adels tjänares liv och existens. Ibland synes den blotta förkänslan av ett krigsutbrott ha lett till våldsamheter från böndernas sida som det berättas från

Kides. Att man under dessa omständigheter ställde upp på de gamla stamförvanternas sida kan knappast förvåna. Redan under fredstid förekom ju en trafik österut som fallet med Säcki visar. Permanent skuldsättning, trakasserier från hoppmännen, misshandel från notoriska bondeplågare som Simon Skraggensköld kunde vara tillräckligt för bönderna att överge sina hemman och söka sig till Ryssland som var den stora tillflyktsorten för dem som inte gick i land med att på annat sätt undandra sig bonderestantiernas tyngande börda.³⁵

Att man därigenom också tvingades att i krigstid gå tsarens ärenden visar ju Säckis exempel. I valet mellan att omedelbart bli hängd om man vägrade ställa upp, och chansen att komma ifrån med livet valde man tydligen det senare, vilket ju också illustreras av att inte mindre än 1 000 överlöpare skulle ha följt de ryska trupperna i anfallet mot Kexholms län. Att man under sådana förhållanden skaffade fram proviant, furage och hästar till den ryska belägringsarmén kan också förefalla förstaeligt. Det gällde ju att rädda livet under en rysk okkupation. Att man visade större beredvillighet att bidra med hjälpinsatser synes också ha berott på den bearbetning som den ryska befolkningen i de finska gränslandskapen utsattes för av personer som Andre Kohnou, vilken i egenskap av rådman i Sordavala helt ägnade sig åt att som ståndsperson verka för ryssarna.

Mot denna bakgrund var det nog ganska ogörligt att fordra obrottslig lojalitet av den ryska befolkningen såsom Brandsköld krävde, då han förebrädde bönderna i Kides för deras bristande trohet mot den svenska kronan.

³² RR och Francs protokoll 1662, pars III, fol. 87 v.

³³ Gode mäns värdering jämte tre kvittenser, en osign. dat. 12 dec. och två sign. Masslakain resp. Michel Kohnou 15 dec., B 43.

³⁴ Masslakains specifikation Narva 7 maj 1672 och hans berättelse se ovan not 30, B 43.

³⁵ Jfr A Soom, Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert, Lund 1954, s. 221 ff.

När ryssarna drog sig tillbaka och – som i det här fallet – savolaxarna trängde på, måste det nog också anses som ganska naturligt att de ryska invånarna i Kexholms län – inför de efterräkningar som väntade – ofta frivilligt följde de ryska arméerna över gränsen. Från Baners grevskap med dess 70-tal byar, 508 bönder och 100 bobiler (löskarlar) enligt 1654 års jordebok utvandrade – eller som de bokfördes ”bortförde och övergångne” – under 1656 659 manspersoner, kvinnor och barn oräknade.³⁶

Å andra sidan är reaktionerna från svenskt håll också förståeliga och förklarliga. De som hade sin verksamhet och vistelse förlagd till de erövrade provinserna på andra sidan Östersjön kan ju knappast ha undgått att ta intryck av de baltiska baronernas levnadssätt, livssyn och attityder till sina livegna undersåtar. Folkets seder och religion upplevdes som främmande och deras livsföring och kultur som barbarisk. Ett förakt för de underkuvades människovärde låg nära till hands och att med egen hand skipa rättvisa bland de underlydande var ju ingenting ovanligt inom aristokratin i gränsprovinserna i öster. Gustav Horn, Brandsköld, Erik Kruse och hans officerare följde här endast ett ingrott mönster.

Särskilt ryssarnas krigsföring betraktades ju som barbarisk. Gustav Persson Baner, greve Baners kusin, skrev 1656 på tal ”om ryssens oförtänkte hastige ruptur” att ”den aldrahögste Gud sådan barbars maliciöse intent” måtte ”nådeligen avvärja” och upprepade två månader senare samma sin fromma önskan:

Gud avvärje och förhindre de barbar- och bestialiske ryssers vidare framgång och procedur uppå de orter där de för den tid kunne inritade vara.³⁷

Inte heller riksråden skrädde orden om ryssarnas lömska anfall och barbariska krigsföring, då det blivit dem kunnigt ”att den ryssiske storfursten emot all skäl och given orsak haver brutit freden och nu gått på oss lös med mördande, skövlande, härjande och brännande som det fattige folket som

nu vid gränsen bo nogsamst måste förfara, Gud dem tröste”.³⁸

Emellertid förefaller inte svenskarnas krigsföring att ha varit mera skonsam. Erik Kruse berättade om ett strövtåg som han i januari 1657 företagit in på ryskt område att han ”uti återmarschen” låtit ”genom åtskilliga partier förbränna alle där omkring liggande byar, 11 kyrkor, 24 store och 36 mindre lodjor förutan ett stort antal båtar och boskap, som för den djupa snöen intet kunde meddrivas”. Då Magnus Gabriel de la Gardie från Ingermanland riktade sitt misslyckade anfall mot Gdov lät han bränna 100 ryska byar under framryckningen.³⁹

De fem sordavalaryssarna som råkat lämna hemorten före krigsutbrottet kunde Baners hoppman inte förevisa någon trolöshet eller våldsverkan. De hade också i samband med sin resa iakttagit alla övliga formaliteter med undantag av att de inte haft tillräckligt med reda pengar att betala tullen fullt ut. De hoppades ju dock att kunna göra rätt för sig efter fullbordad köpenskap. Men deras släktskap och samröre med de hemmavarande fällde dem i Kruses, Brandskölds och de ”høge och förnåme kavaljerernas och officerarnas” ögon.

Medan Kruses rannsaking på summariska grunder omedelbart lett till en fällande dom över dem, lade Åbo hovrätt i dagen en ytterst omsorgsfull och nyanserad bedömning under hänsyn till gällande svensk rätt i fråga om halten och bärkraften i parternas argumentering. På en rad punkter kunde sordavalaborna styrka sina uppgifter, medan domstolen helt underkände Brandskölds plädering för att på lösa grunder ha tagit rätten i egen hand. Då hovrätten kom

³⁶ Muscovitica 73, längd på bönder från Sordavala grevskap.

³⁷ Till Gabr. Bengtsson Oxenstierna 18 juni, 23 aug. 1656, E 1174, RA.

³⁸ Rådets registratur 27 juni 1658, fol. 149, till landshövden i Finland, RA.

³⁹ Extract eines Schreibens aus Narva 14 sept. 1657, Krigshist. saml. (M 1306), RA. Ang Kruses vinterfälttåg se även Lappalainen, Carl X Gustafstudier 7: 2 s. 106.

fram till att Brandskölds brott borde leda till att han förverkat livet, har man börjat vackla i fråga om att utmåta ett så hårt straff. Domen blev i förhållande till omständigheterna närmast förbluffande mild, då man tillgrip Brandskölds meriter och det rådande krigstillståndet som förevändning att tumma på straffet. Dessutom förpassade man frågorna om våldsverkan och licenttullarna att avgöras vid lägre instanser. Man gjorde det också bekvämt för sig genom att hänvända sig till konungen, vilket endast ledde till att hovrätten fick sig en ordentlig skrapa och målet återremitterat.

Men även i fortsättningen förekom en del egenartade turer. Hovrätten sökte visserligen citera Brandsköld på nytt men denne ursäktade sig ånyo. I stället förlikte han sig med Baner, och kort därpå utfärdade konungen befallning till hovrätten att uppskjuta processen mot Brandsköld till en lägligare tidpunkt, då kungen blivit bättre underrättad. Härvid torde majestätet ha följt en procedur som inleddes i och med polska kriget, då avgörandet av mål som vädjats till revision sköts på framtiden. Som ett exempel kan nämnas en process mellan G A Baner och Johan Falkenberg som från hovrätten i Dorpat 1654 gick till revision men blev uppskjuten på grund av polska och danska krigen och först avgjordes efter Karl X Gustavs död,⁴⁰ alldeles på samma sätt som skedde med aktionen mellan Brandsköld och sordavalaryssarna.

Även rådets inställning kunde förefalla en smula vacklande. Till en början tog man sig målmedvetet an sordavalabornas sak och hänvisade målet till Åbo hovrätt på deras begäran i stället för att låta det handläggas av Horn, då Lewenhaupt avlidit. Men då man avgav sin resolution den 23 juli 1660 förklarade man att Brandsköld skulle "vara försonat och han om K M:ts nåde försäkrat" bara han betalade det borttagna godset efter mätesmanna ordom. Då ryssarna på nytt klagade fick hovrätten en skarp förmaning att rannsaka i de "excesser" som Brandsköld förövat. Även om tureorna un-

der processens gång på detta sätt kan te sig motstridiga och inkonsekventa, kan man inte undgå att lägga märke till att hovrätt, landshövding, riksråd och konung principiellt slår vakt om undersåtarnas lika rätt inför lagen oavsett stånd och villkor. Att man härvid hade ingrodda ståndsfördomar att kämpa emot kan inte betvivlas. Men viktigt var att man värnade om principerna och sökte hävda dem mot olika försök att sätta dem ur spel.

Brandskölds tillvägagångssätt var härvid belysande och dessutom ett av de vanligaste, nämligen att genom olika grepp dra en process på långbänken för att dels tvinga motparten till dryga omkostnader, dels genom tidsutdräkten totalt utmatta denne.

Att inte låta sig utmattas blev härigenom ett oeftergivligt villkor för den mest utsatta parten. I detta fall spelade Ivan Pohkiällä en framträdande roll. Han trängdes visserligen undan från rodret efter överfallet i Korpoström men i processen lät han sig inte rubbas ur kursen. Gång på gång gjorde han sig påmint med en seghet som inte förtröttnades med åren och hans pådrivande kraft förde slutligen fram till 1662 års exekution. Självfallet hade han allt stöd han kunde få av sina reskamrater som mer eller mindre aktivt ställde upp vid hans sida. Hade Pohkiällä och Conaska helt gett upp bara de lyckats rymma från Kankas hade excessen i Korpoström förmodligen aldrig blivit ett rättsfall. Men att de vände sig till landshövdingen Erik von der Linde och vann hans öra för sin sak öppnade vägen för dem till rättvisan. Även under processens gång fick de ju, som redan berörts, vid olika tillfällen och på olika sätt stöd av alla rättsvårdande myndigheter, men man kommer svårligen ifrån att sordavalabornas egen kamp för rätten spelade en avgörande roll. Hade de låtit processen gå sig ur händerna, då de letade efter sina hustrur och barn i Ryssland, torde exekutionen aldrig ha kommit till stånd.

⁴⁰ Falkenberg till konungen, odat. men fr. 1662, Baner till d:o 30 maj 1663, Biographica F 3 (Falkenberg), RA.

Full ersättning för sina anspråk synes de ändå inte ha fått. Masslakain som fortsatte processen för egen del fick säkerligen aldrig sina ersättningskrav uppfyllda. Senast någon gång under 1673 avled Brandsköld och sedan han mist sin tjänst som kommandant på Kexholm 1662⁴¹ hade hans ekonomiska situation tydligen blivit allt annat än avundsvärd. Redan året innan synes hans belägenhet ha varit bekymmersam. Av sin gamle patronus fältmarskalken Axel Lillie hade han vid sitt stockholmsbesök lånat 200 d kmt. Samtidigt som han bad om uppskov med återbetalningen ansökte han om att till

sitt uppehålle få åtnjuta räntan av Kides friherreskap eller åtminstone lagmans- och häradshövdingepengarna för de tjänster han kunde göra fältmarskalken genom att ta vård om friherreskapet, där efter den förödelse, som gått fram över Kides under rupturen, "icke en bonde" hade varit "kvar". För egen del hade han en betungande rusttjänst att svara för som anspråkslös godsherre i Nöteborgs län.⁴²

⁴¹ EAÄ I: 569. Jfr Brandsköld till konungen 12 juni 1662, Livonica II: 201, RA.

⁴² Brandsköld till Lillie 5 nov. 1661, Bergshammarsaml., vol. 171, blad 5lf, RA.

Några otryckta Tegnérbrev i Margrethelundarkivet

Av Nils Palmborg

I samband med arbetet på förtecknandet av Esaias Tegnér's bevarade manuskript och brev, som avsatte sig i min skrift "Bidrag till en förteckning över Esaias Tegnér's bevarade manuskript" och Signe Carlssons "Bidrag till en förteckning över Esaias Tegnér's brev" – båda tryckta 1946 i Lunds universitets minnesskrift till Tegnérjubileet – hade vi också förbindelse med Åkerhielm arkivet på Margrethelund och fick fotokopiera Tegnérmaterialiet. Uppenbarligen kunde man vid detta tillfälle inte återfinna allt, vilket i Signe Carlssons förteckning resulterade i anmärkningar, att vissa tidigare tryckta Tegnérbrev ej påträffats. Anledningen härtill kan ha varit, att brevmaterialet inte inplacerats på sin rätta plats, efter det att Ewert Wrangel haft det till flerårig genomgång vid sin utgivning av Tegnér's brev i upplagan av skaldens samlade skrifter 1919–25.

När jag 1953–76 gav ut den nya, stora upplagan av Tegnér's brev, var jag också tvungen att i vissa fall trycka brev till Gustaf Fredrik Åkerhielm och hans hustru i andra äktenskapet Elisabet (Elise), f. Anker, efter den wrangelska texten, då originalbrevet ej var mig tillgängliga.

Riksarkivet har 1980 nyordnat och förtecknat Margrethelundarkivet, och jag har därefter fått ta del av brevmaterialet genom lån från riksarkivet. Vissa uppgifter i Signe Carlssons förteckning kan därigenom korrigeras och fullständigas. Det finns ingen anledning att i denna artikel redogöra för en del ändringar, som skulle kunna göras i den av mig utgivna brevtexten, sedan original-

brevet blivit tillgängliga, även om man vid en nu gjord granskning av dessa får upprepa det sedan länge kända faktum, att Wrangel kunde vara ganska inexact i sin utgåva av breven.

Däremot har den noggranna genomgången också givit till resultat, att det i Margrethelundarkivet finns fem biljetter från Tegnér 1840–42 till Elise Åkerhielm, vilka inte tidigare tryckts. Även om de är av relativt obetydligt innehåll, är de i språk och stil mycket karakteristiska för dessa års Tegnér och bör komplettera den stora Tegnérbrevsupplagan. De avtryckes därför här i kronologisk ordning med korta kommentarer.

1. 27 januari 1840

d. 27 Januari 1840

Enligt löfte skickar jag härhos det brefvet till Grefvinnan Ugglas som rör Brinkman. Göm det eller förstör det efter behag. Det innehåller ingenting märkvärdigt.

Hos Elise är man alltid fallen för att glömma allehanda t. ex. – sig sjelf. Glömde jag icke i går ett par glasögon i grönt foderal? Var god och skicka mig dem tillbaka i fall de finnas.

Nu får jag väl ändå några rader till svar. Det tomma Kuvertet blir mig i längden alltför – tomt.

Vänskapsfullt
Es. Tegnér.

Tegnér bevistade vid denna tid riksdagen. Han var ofta gäst i den åkerhielmska familjen. Den 24 jan. skrev han till sin hustru: "I dag åter jag hos Åkerhjelm's, liten middag." Ett nytt besök skedde tydligen redan två dagar senare. Brevet till Therese af Ugglas,

född von Stedingk och gift 1812 med sedermera översten och statsrådet Per Gustaf af Ugglas, är skrivet redan 31 januari 1830. När Wrangel tryckte det, uppgavs det finnas i arkivet på Margrethelund. Enligt Signe Carlssons förteckning kunde original ej påträffas. I min upplaga fick jag trycka brevet efter Wrangels text. Det har nu återfunnits i Margrethelundarkivet. Förklaringen till att det överhuvudtaget har kunnat hamna där finner man i den nu tryckta biljetten till Elise Åkerhielm. Brevet hade kommit på tal, Tegnér hade lånat det av Therese af Ugglas för att sända det till Elise Åkerhielm. Det blev icke förstört men omsorgsfullt gömt och aldrig återlämnat till sin ursprungliga adressat.

2. Odaterad biljett (c:a 10 maj 1840)

Då jag i går emottog bjudningen var jag ganska plågad af en halsfluss. Sedermera kom Åkerhjelm och talade mig vida bättre. Läkaren säger väl att jag icke bör gå ut, emedan det ej gör godt för bröstet; men det gör så mycket bättre för hjertat som dock är en ädlare del af menniskan. Jag kommer alltså, men tillåt mig att få komma litet förr, i fall det ej besväras.

Es. Tr.

I brev till dottern Disa 12 maj hade Tegnér meddelat, att det kalla vädret i Stockholm fortfor och att han för det mesta ännu gick i päls. En heshet, som drabbat honom, var dock borta. I en odaterad biljett till Bernhard von Beskow från dessa dagar tackar han nej till en inbjudan, eftersom han redan lovat bort sig till Åkerhielms.

3. Odaterad biljett (c:a 5 juni 1840)

Consistorium i Vexjö har som oftast det förtroendet för mig att skicka på mig stora luntor som jag då måste genomgå och söka reda. En sådan diger sändning har jag nyligen emottagit, och för att expediera den måste jag använda de begge Helgdagarna som nu förestå. Det blir mig således omöjligt att deltaga i den länge omtalade och önskade Gripsholmsresan. Lycklig resa alltså och mycket nöje, hvori jag efter vanligheten ej får deltaga! Svaren i Akademien med-

följa, med så mycket större skäl som genom Beskows eller min försummelse Biljetter uteblefvo.

Vänskapsfullt
Es. Tegnér

Pingsthelgen inföll 1840 den 7–8 juni. I ett brev till dottern Disa 2 juni skriver Tegnér, att han kanske under pingstdagarna skulle resa till Gripsholm, som han aldrig sett. Men domkapitlet i Växjö gav alltså Tegnér arbete under helgen. Den 9 juni avlåter han en längre skrivelse till konungen över besvär om sammanslagning av Hemmesjö och Tegnaby kyrkor. Den 10 juni är ett likartat utlåtande om besvär över sammanslagning av kyrkorna i Hornaryd och Drev daterat.

A. A. Grafström tog sitt inträde i Svenska akademien 26 maj, P. D. A. Atterbom den 29 maj. I båda fallen gav Tegnér som akademiens direktör versifierade svar på deras inträdestal. Redan den 20 april hade Tegnér till Elise Åkerhielm tillsammans med en biljett, tryckt i min upplaga, skickat sitt svar till Atterbom i Brinkmans avskrift.

Den nu tryckta biljetten är omnämnd och citerad i kommentaren till Wrangels utgåva, IX: 652.

4. 21 juni 1840

Till Åkerhjelm har jag skrivit orsaken hvarför jag denna gång ej kan komma till Stäke, som jag gerna velat se i sin midsommarskönhet. Dock – på Stäke är alltid Midsommar så länge Elise är der. Tillåt mig därför, när jag om en månad kommer åter, att få komma dit ut på några dagar, så framt Vtskott och plenum tillåta sådant. Låt mig på detta sätt taga afsked efter det blifvit mig omöjligt att få göra det annorlunda. Låt mig tacka af mitt innersta hjerta för all godhet och välvilja som blifvit mig visad och låt mig hoppas att den äfven hädanefter måtte få fortfara. Helsa favoriten, eller kanske rättare Favoriterna, Gustaf. Heurlin som just nu är här ber mig särskilt anmäla, att han för Stäkes skull med vida mindre obehag än annars reser tillbaka till Sthlm. Orsaken hvarföre vi ej följas åt är den att jag får min Svägerska och hennes dotter med mig. Farväl, och glöm ej alldeles bort stackars

Es. Tegnér

d. 21 juni

I ett brev samma dag till G. F. Åkerhielm, nu förvarat på Värmlands Säby och i defekt skick, skriver Tegnér att en "lapp till Elise medföljer". Biljetten är omnämnd och citerad i kommentaren till Wrangels utgåva, IX: 652. Tegnér avreste från Stockholm den 25 juni. De fyra dagarna dessförinnan var han upptagen av en biskopsvigning, en föredragning i stiftsangelägenheter, avskedsbesök hos släktingar och packning. Hans "favorit", den unge sonen Gustaf Åkerhielm, var född 1833. Tegnér's svägerska Eva, gift med bergmästaren Gustaf Billow, och hennes dotter Emma, född 1819, skulle medfölja till Växjö, men detta blev ej av. Till sin dotter Disa påtalar Tegnér 2 juni svägerskans rädsla för resor både till lands och till sjöss och lyckas i sammanhanget ge en rikspolitisk aspekt på en vardagsföreteelse: "Men räddhågan är den oförnuftigaste af alla känslor, och den anarki och upplösningstillstånd hvori nu landet befinner sig kommer uteslutande deraf att man är *jädd*. Detta gäller så det offentliga som enskilda lifvet igenom." *Jädd* är ett exempel på det barnspråk, som ofta förekommer i breven mellan Tegnér och dottern Disa.

5. 8 april 1842

Östrabo d. 8 April 1842

Jag fick intet bref från friherrinnan, då Åkerhielm skref. Hur skulle jag också kunna begära det. Det vore emellertid hårdt om Friherrinnan glömde mig, helst jag beständigt tänker så mycket på henne.

Var god och helsa *icke* Grefvinnan Bonde. Hennes uppförande mot mig, har ej varit hederligt. Jag värderade henne likväl en tid mycket; men man ser ingen, helst Fruntimmer, längre än till tänderna. Hjertat är säkert för våra blickar. Annorlunda handlar en ädel quinna. Dock nog härom – Till Åkerhielm har jag skrivit om mina skrifter som nu mycket sysselsätta mig. Hans bref var mig synnerligen interessant. Gerda har jag skickat till Brinkman der den kan få läsas om så behagas i MSC. Flere sånger deraf måste läsas med solfjäder.

Hvar bor Ni nu? Och får jag helsa på Er på Stäket. Förlåt att jag anmäler mig som Diskipel i Fransyskan, som jag behöfver

öfva för att kunna bestå med H. M. Kungen.

Var nu barmhärtig och skrif till mig, men icke alltför kort. Ett bref till Gustaf medföljer. Helsa emedlertid Gymnasisten, som hör till mitt Departement.

Vördnadsfullt och
långtansfullt
Es. Tegnér

Denna dag skriver Esaias Tegnér såväl till G. F. Åkerhielm och hans hustru som till deras son Gustaf. Brevet till G. F. Åkerhielm och den korta biljetten till sonen finns på Värmlands Säby, medan brevet till Elise Åkerhielm har hamnat i Margrethelundarkivet.

Brevet till G. F. Åkerhielm är prägladt av Tegnér's konvalescens efter den akuta sinnessjukdomen och hans vid den tiden fantastiska planer på en jätteupplaga av sina samlade skrifter, där mycket nydiktat skulle ingå. Han tackar för ett brev från Åkerhielm, som dock icke är bevarat.

Den grevinnan Bonde, som Tegnér omtalar, var Clara Bonde, född Rålamb, gift 1828 med hovmarskalken Gustaf Ulf Bonde. Hon nämnes åtskilliga gånger i Tegnér's brev, framför allt under åren 1840–44. Nyårsdagen 1841 skriver han från sjukhuset i Schleswig till Brinkman och ber denne gå till henne med ett brev och en dikt med titeln "Den döda". Bland Tegnérmanuskripten i Lunds universitetsbibliotek från sjukdomstiden finns ett par versioner av en längre, otryckt dikt med titeln "Den döda. Rimsaga efter en Fransysk Berättelse 1793". Den är försedd med en "Dedikation till Clara". I början av mars ber han sin hustru skaffa tillbaka detta brev. Även Brinkman får upprepade önskemål om detta. I ett brev till hustrun 13 mars 1841 skriver Tegnér: "Brefvet till Grefvinnan B. innehöll äfven ett längre Poëm som skulle af henne meddelas Brinkman. Hvad du skrifver om hennes missbruk af mitt förra bref har jag svårt för att tro. Heurlin har kanske roat sig med att sammansätta den Historien. För öfrigt ha vi ingenting otaldt

med hvarandra." Men den 20 juni 1842 heter det i ett brev till Elise Åkerhielm: "Hvad Grefvinnan Clara angår, så hoppas jag slippa se henne, då jag hört att hon ämnar sig till Småland i sommar. Jag är vän af mina vänner, ville äfven gerna intressera mig för deras. Men detta är mig omöjligt i afseende på Clara, nu mera. Derom kan ej skrivas, men väl talas, när jag någon gång blir så lycklig och får se Friherrinnan."

Dikten har behandlats av Fredrik Böök i hans magistrala levnadsteckning 1946. Han menar, att Tegnér "förhärligar fromt den erotiska hängivelsens mystik" men att han har behandlat ämnet i en kåserande ton och att dikten har beröringspunkter med andra lasciva poem, tillkomna under den åldrade

diktarens konvalescens efter sjukdomen.

När Tegnér anmäler sig som elev i franska hos Elise Åkerhielm, blir han tagen på orden. Ett bevarat svarsbrev från henne 3 juni är i sin helhet avfattat på franska. Till sammans med detta skickar G. F. Åkerhielm ett eget brev, skrivet 4 juni. I detta heter det, att familjen ibland fått goda, ibland mindre goda underrättelser. Han slutar sitt brev med älskvärda ord om Tegnér som diktare: "Det skulle roa Dig, att höra mig läsa högt Dina arbeten — det sker con amore, och de tårar som dervid ej sällan vattna mina ögon, äro den uphöjda Själsglädjens uttryck. De äro min Själs encyclopedie dessa arbeten, ty i dem finner jag allt hvad jag sökt, allt hvad jag önskar finna."

